

**Journaal van een reis naar Genève, Italië en Frankrijk van
Coenraad Ruysch met zijn neef Dirck van Hoogeveen**

1674-1677

Nationaal Archief, FA Teding van Berkhout, 1408

Transcriptie en editie: Alan Moss

OKTOBER 1674: VAN DE MONT CENIS TOT BOLOGNA

- 17v** Maendach den 1 october sijn wij des ochtens ten 5 wederom te paert gestegen om des avonts alle de andere passagiers in de herreberch te prevenieren.¹ Wij begosten den berch te paerde op te klimmen, doch naer dat wij een quatier uers² omtrent besich geweest waeren, hadden wij seker toe val³, t' welck ons wel haest van resolutie⁴ deedt veranderen. Den postillon⁵, van sijn paert gestegen sijnde om t' selve te soulageeren⁶, liet hij het alleen wandelen. Dit beest, volgens de gewoonte van alle sijn even naesten⁷, marcheerden⁸ heel op het kantie.⁹ Neef van Hoogheveen, alsoo het noch donker was, denkende dat het paert de wech gewoon was, volgde, en achter hem t' baggagie paert. Ick, die noijt in diergelijke passagie¹⁰ veel contentement¹¹ gescept hadde, nam de sijde van den berch soo veel t' mogelijkck was. En siende te nauwer noot dat neef Hoogheveen sich buyten
- 17r** sijn weten al te veel hasardeerden¹², riep hem toe dat hij voor sich soude sien. Doch hadt het woort niet uyt de mont of t' paert dat voor neef van Hoogheveen marcheerde, viel van boven neder en soude sekerlijck om hals sijn geraeckt¹³ ten waeren¹⁴ van de boomen en struyke opgehouden¹⁵ geworden was en soo doende maer een roede of twee¹⁶ laech¹⁷ tuymelde.

Wij klommen aenstonts van onse paerden en naer dat wij den afvalligen weder op den rechten wech gebracht hadden, lieten wij ons den ganschen berch op, over en af draegen van luyden die, daer op afgerecht¹⁸ sijnde, haer kost mede winnen. Wij hadden het soo kout als in Hollandt in de stretchste wintersche daegen. Boven op den berch vonden wij een seer aengenaem meertie, t' welck, soo ons de luyden aldaer sijde, noyt gegront was.¹⁹ t' Afklimmen sceen ons seer wonderlijck, alsoo dese menschen met ons passagies af klommen die wij niet alleen als met groote moeyten af souden geraeckt sijn. Sij springen van den eenen steen op den anderen als bockken en geijten en gaen van de afreuse precipicen²⁰, soo ras²¹ als een paert op een gelijken wech kan stappen. t'

¹ **te prevenieeren.** voor te zijn.

² **quatier uers.** kwartier.

³ **toe val.** voorval, ongeval.

⁴ **resolutie.** voornemen, plan.

⁵ **postillon.** koetsier.

⁶ **soulageeren.** bevrijden van de last, verlichten.

⁷ **even naesten.** naasten, mededieren.

⁸ **marcheerden.** liep.

⁹ **kantie.** randje (van de afgrond).

¹⁰ **passagie.** passage, doorgang.

¹¹ **contentement.** plezier, tevredenheid.

¹² **hasardeerden.** in gevaar bracht.

¹³ **om hals sijn geraeckt.** gestorven zijn.

¹⁴ **ten waeren.** ware het niet dat hij.

¹⁵ **opgehouden.** tegengehouden.

¹⁶ **een roede of twee.** De Rijnlandse roede is een oude lengtemaat. Het staat gelijk aan ongeveer 3,77 meter.

¹⁷ **laech.** omlaag.

¹⁸ **daer op afgerecht.** daarin bekwaam.

¹⁹ **noyt gegront was.** geen bodem had. Ruysch verwijst naar het diepe bergmeer van de Mont Cenis.

²⁰ **afreuse precipicen.** verschrikkelijke klippen.

²¹ **ras.** rap, snel.

Instrument²² daer men op sit is een stoel tusschen twee lange stockken gebonden, welcker ende sij in een zeel²³ draegen, even of men bij ons iemandt op den beurri²⁴ hadt.²⁵ Doen wij wederom om laech begosten te koomen, quam de warmte ons hoe lanch hoe meer tegen, t' welck seer vermaekelijck was. Onse draegers pleijsterden²⁶ half wegen het afklimmen in seker dorpie genaemt Ferriere²⁷, leggende in t' hange van den berch²⁸, werdende voor t' eerste plaetsie van Piemont gerekent. Wij vonden hier een admirabele²⁹ waterval. s' Middachs aeten wij beneden aen de voet van den berch in seker dorpie, La Novalese³⁰, seer blijde dat wij nu niet meer met klimmen of dalen gequelt souden sijn. En s' avont a St. Ambroise.³¹

Dijnsdach den 2 october sijn wij voor de middach tusschen tien en elf ueren te Turin³² aengekoomen. Wij mejnden onse verblijf plaets in De Rose Rossa³³ te nemen, doch alsoo het huijs vol volck was, mosten wij ons met een seer slecht logement in De Drie Kroonen behelpen. Het tractement³⁴ was seer Itaeliaens, sober, wel gepepert en braeve³⁵ soppen met kaes³⁶, om welke te leeren eten wij noch wat tijt van nooden³⁷ sullen hebben. Wij vonden een canonic³⁸ die seer beleeft en civil³⁹ was en ons veel beleeftheid betoonden. Hij sprack seer suyver Itaeliaens en kosten⁴⁰ hem dien volgende beter verstaen als de Piemontoisen.⁴¹ Onsen wech was van Geneve tot hier toe seer vermaekelijck, behalven de Mont Zenis⁴², ten aensien van de scone beplante wegen, quantiteyt van nooten, castaenie⁴³ en andere boomen, heerlijke gesichten, watervallen, heuvele, bergen, precipicen etc. Alleen was seer verdrietich dat alle de meeste dorpen en steeden, soo van Savoien⁴⁴ als Piemondt, extra ordinaris⁴⁵ geruineert⁴⁶ waeren door den

²² **Instrument.** toestel.

²³ **zeel.** band, hengsel.

²⁴ **beurri.** draagbaar.

²⁵ **t' Instrument...beurri hadt.** Reizigers werden in de zeventiende eeuw doorgaans met draagstoelen en sleeën over de Mont Cenis vervoerd, begeleid door professionele gidsen.

²⁶ **pleijsterden.** pauzeerden.

²⁷ **Ferriere.** Deze plaats kon niet geïdentificeerd worden.

²⁸ **t' hange.** de helling.

²⁹ **admirabele.** aanzienlijke.

³⁰ **La Novalese.** Novalesa.

³¹ **St. Ambroise.** Sant'Ambrogio di Torino.

³² **Turin.** Turijn.

³³ **De Rose Rossa.** De Rode Roos.

³⁴ **Het tractement.** De maaltijd, de verzorging.

³⁵ **braeve.** goede.

³⁶ **soppen met kaes.** Ruysch verwijst naar de traditionele Piëmontese specialiteit 'fonduta', een voorloper van de kaasfondue.

³⁷ **van nooden.** nodig.

³⁸ **canonic.** kanunnik.

³⁹ **civil.** fatsoenlijk.

⁴⁰ **kosten.** konden.

⁴¹ **Piemontoisen.** Piëmontezen.

⁴² **Mont Zenis.** Mont Cenis.

⁴³ **castaenie.** kastanje-.

⁴⁴ **Savoien.** Savoye.

⁴⁵ **extra ordinaris.** bijzonder, buitengewoon.

⁴⁶ **geruineert.** verwoest.

oorloch.⁴⁷ De rest van dien dach rechten⁴⁸ wij niet veel uyt alsoo wij moede gereijst waeren en dien volgende niet veel lust als tot wat te scrijven.

- 17v Woonsdach den 3 october gingen wij des s' morgens naer seekere koopluysden aen dewelke wij een briefken van recommendatie⁴⁹ hadden, ten eynde om ons behulpsaem te sijn om ons alles te laeten sien als mede rosselis⁵⁰ te koopen, die wij naer Hollandt wilden senden, t' welck wij noch aenstonts gingen bestellen. Den naermiddach deden wij niet met allen, alsoo⁵¹ den excessiven regel ons beletten uyt te gaen.⁵²

Donderdach den 4 october. Des s' morgens bestedenden⁵³ wij onsen tijt met wat door de stadt te wandelen. De selve is niet groot, noch niet fraij ten reguarde van⁵⁴ straeten en huysen, behalven de nieuwe stadt, bestaende uijt een groote vierquante plaets⁵⁵, rontom betimmert⁵⁶ met seer scoone paleijsen, alle op eene manier rustende op pilaeren, die een galerij maken op de manier als de beurs van Amsterdam.⁵⁷ Onder de selve galerij syn alderhande winkels, seer wel voorsien. Aen de eene sijde van dese plaets is het paleijs.⁵⁸ Voor t' selve een seer groot bassecour⁵⁹ geslooten met een muer op t' welcke den terrasse was om te wandelen, doch niet voltrockken, gelijk oock een arm⁶⁰ van t' voorscreve⁶¹ paleijs. De architecture van buijten is niet extraordinaris, dewijle⁶² het gebouw een groote massa vol vensters is. Aen de andere sijde van de groote plaets, recht over⁶³ het paleijs, is een seer heerlijcke straet⁶⁴, aen wedersijde even eens betimmert als vooren, behalven dat de gebouwen niet op galerijen syn rustende. Dese straet ten eijnde synde, vint men wederom een plaets⁶⁵ als vooren en wederom een lange straet⁶⁶, niet minder heerlyck als de eerste, en eyndelijck de poort van de stadt, die noch getimmert⁶⁷ wiert en admirabel fraij sal sijn.⁶⁸ Aen

⁴⁷ **Aleen was...den oorloch.** Deze schade was waarschijnlijk aangericht tijdens de oorlog tussen Genua en Savoye in 1672 en 1673.

⁴⁸ **rechten.** richtten.

⁴⁹ **recommendatie.** aanbeveling.

⁵⁰ **rosselis.** Rosolio is een Piëmontese likeur gemaakt van de plant zonnedauw.

⁵¹ **alsoo.** aangezien.

⁵² **Den naermiddach...te gaen.** Dit soort strenge regelgeving voor buitenlanders was niet ongevoelen in Italiaanse steden.

⁵³ **bestedenden.** Mogelijke verschrijving.

⁵⁴ **ten reguarde van.** wat betreft.

⁵⁵ **groote vierquante plaets.** een groot vierkant voorplein (van een paleis). Ruysch verwijst naar het Piazza Castello.

⁵⁶ **betimmert.** bebouwd.

⁵⁷ **de beurs van Amsterdam.** Ruysch verwijst naar de Amsterdamse Koopmansbeurs aan het Rokin.

⁵⁸ **het paleijs.** Het Palazzo Reale van Turijn was de hoofdzetel van het huis Savoye.

⁵⁹ **bassecour.** besloten plaats, hof aan de voorzijde van een paleis.

⁶⁰ **arm.** vleugel.

⁶¹ **voorscreve.** eerder beschreven.

⁶² **dewijle.** aangezien.

⁶³ **over.** tegenover.

⁶⁴ **een seer heerlijcke straet.** De Via Roma loopt van het Piazza Castello tot aan het Piazza Carlo Felice.

⁶⁵ **plaets.** Het Piazza San Carlo wordt doorkruisd door de Via Roma.

⁶⁶ **een lange straet.** In feite loopt de deze straat, de Via Roma, tot aan het volgende plein, het Piazza Carlo Felice.

⁶⁷ **getimmert.** gebouwd.

⁶⁸ **de poort...sal sijn.** Ruysch verwijst naar de Porta Nuova.

de eene zijde van de eerste plaets was het oude paleijs, t' welck niet veel te beduyden was. In 't selve logeerden den prins van Piemont.⁶⁹

Wij wandelden den selven ochtent oock noch wat in den thuyn, dewelke bestaet uyt een partere⁷⁰ van gras vol heerlijke orangie boomen. In t' midden is een groote fonteijn, rontom met fraje marmere beelden beset. Aen t' eeynde⁷¹ van den selven thuyn was men besich met een bel' vedere⁷² te maeken, die juyst in t' punt van t' bolwerck⁷³ van de stadt komt, alsoo den heelen tuyn aen de wal leijt.

18R Des naermiddachs gingen wij nevens twee Engelschen en een Brabander buyten de stadt naer een lanthuys van den hertoch van Savojien⁷⁴, tot welck eynden wij een koets met vier paerden gehuert hadden, sijnde dese plaets omtrent anderhalf uer buijten de stadt, en genaemt de Venerie, alsoo t' selve tot de jacht gedestineert⁷⁵ is.⁷⁶ Alle de appendentien⁷⁷ maeke bijna een kleijn stedeken uyt, want eer men omtrent het paleijs komt, passeerden wij een lange brede straet, aen wedersyde seer heerlijk op eene manier betimmert. In t' midden van de selve vonden wij een groot ront en aen de eene zijde van t' selve een heel soet⁷⁸ kerckie. De straet ten eijnde sijnde, passeerden wij twee groote bassecours, rontom beslooten met een galerie op pilaeren, boven hetselve huysinge⁷⁹ en daer op een terrasse met een fraje balustrade. Alleen was de rechter zijde maer gesloote met een borstweringe op dewelke versceijde potten met orangie boomen stonden en over dewelcke men een thuyn van⁸⁰ parterre en de gansche campagne⁸¹ ondeckten.⁸² In 't midden van t' laetste bassecour was een seer heerlijke fontain. Op de kanten van 't bassijn⁸³ stonden vier groote beelden, representeerende vier jagers blaesende op hoorens, dewelke water gaeven.⁸⁴ In 't bassijn een groot hert van metael om de rest rincht van tien a twaelf brackken⁸⁵, alle van gelijken water gevende. De rest van 't bassecour was met groote quantiteijt van beelden versiert, tusschen de welke over al orangie boomen geplaets⁸⁶ waeren.

⁶⁹ **den prins van Piemont.** Victor Amadeus II (1666-1732) was hertog van Savoye en prins van Piëmont van 1675 tot zijn dood in 1732.

⁷⁰ **parterre.** Een parterre is een vlak terrein, beplant en versierd met bloemperken.

⁷¹ **eeynde.** Mogelijke verschrijving.

⁷² **bel' vedere.** belvédère, uitzichtplaats.

⁷³ **bolwerck.** uitbouw in de verdedigingswal.

⁷⁴ **den hertoch van Savojien.** Karel Emanuel II (1634-1675) was hertog van Savoye van 1638 tot zijn dood in 1675.

⁷⁵ **gedestineert.** bedoeld, aangesteld.

⁷⁶ **een lanthuys...gedestineert is.** Het Reggia di Venaria Reale was het jachtslot van de hertog van Savoye, voltooid in 1675. Het Franse 'vénerie' betekent jachtplaats.

⁷⁷ **appendentien.** toevoegingen.

⁷⁸ **soet.** aardig, prettig.

⁷⁹ **huysinge.** gebouw.

⁸⁰ **van.** met

⁸¹ **de gansche campagne.** een heel veld.

⁸² **ondekten.** ontdekte, vond.

⁸³ **'t bassijn.** het bassin, de bak.

⁸⁴ **Op de...water gaeven.** Op het Gran Cortile van het jachtslot stond in de zeventiende eeuw de Fontana del Cervo, een fontein met beelden van twaalf jachthonden en vier jagers die een bronzen hert omsingelen. Het werd gemaakt door de Italiaanse kunstenaar Michelangelo Garove (1648-1713).

⁸⁵ **brackken.** jachthonden.

⁸⁶ **geplaets.** Mogelijke verschrijving.

Voor t' paleijs stonden vier beelden van excessive groote, doch om de kunst niet considerabel⁸⁷, maer alleen aerdich alsoo de selve van versceijde marmer gemaect waeren, soo daenich dat de couleur van kleedinge, aengesicht als anders net geobserveert waeren.⁸⁸ De voorscreve beelden droegen ieder een groote metaele pot op de neck in de welke een orantie boom stont. t' Inkoomen was een soort groote sael⁸⁹, van onder tot boven seer heerlijk gescildert, alle de cavaliers⁹⁰ en dames op seer galante manier te paert den hertoch ter jacht vergeselschappenden. De rest van 't paleys was met alderhande scilderijen van andere tot boven in vergulde lijsten gemeubleert.⁹¹ Uyt het paleijs wierden wij achter af geleijt in seer groote grot op de manier van een amphiteatrum.⁹² In 't midden van de selve was een seer heerlijke fonteijn, representeerende een Hercules die Cerberus vermeestert.⁹³ Rontom waeren versceyde cabinetten⁹⁴ van extraordinaere fraje hoorens, scilpen⁹⁵, spiegels, mineralen, keijen, beelden etc. Wij saegen in een van de cabinetten een model van een tempel van Diana⁹⁶, die getimmert soude werden aen te eynde van een seer lanch en breet canal⁹⁷, corresponderende op de voorscreve grot. 't Bassijn van de fonteyn, hier voor genoemt, was seer groot en aengenaem ten aensien van de menichte van alderhande vis die sich daer in onthielt⁹⁸ en door de klaerheid⁹⁹ van 't waeter gemackkelijk gesien kost werden.

Vrijdach den 5 october sijn wij in 't geselschap van de Engelsche en onsen Braber¹⁰⁰ voorscreve buyten de stadt gewandelt naer seeker convent van de capucinen, genaemt La Ma Donna del Monte.¹⁰¹ t' Selve is niet considerabel om sijn gebouw of kerck, die niet extraordinaris is, maer om de situatie¹⁰², sijnde een berchie¹⁰³ dat heel aengenaem met boomen is bewassen en van 't welke de gansche stadt en de nieuwe fortificatie nevens de rivier, die tusschen de stadt en dit convent heen loopt, bequaemelijck tot ¹⁰⁴ groot vermaeck van de aenscouwers ¹⁰⁵ besien kan werden. De fortificatie is te naesten ¹⁰⁶ bij ¹⁰⁷

⁸⁷ **considerabel.** aanzienlijk, vermeldenswaardig.

⁸⁸ **net geobserveert waeren.** precies in acht waren genomen.

⁸⁹ **groote sael.** Het betreft de Galleria Grande van het jachtslot.

⁹⁰ **cavaliers.** edelmannen.

⁹¹ **gemeubleert.** gemeubileerd.

⁹² **Uyt het...een amphiteatrum.** De grotten bij het jachtslot werden in de zeventiende eeuw bebouwd en versierd met onder andere een grote fontein.

⁹³ **In't...Cerberus vermeestert.** overmeestert. In de Romeinse mythologie is Cerberus een driekoppige hellehond die de onderwereld bewaakt. Volgens de mythe overmeesterde de held Hercules de hellehond als één van zijn twaalf taken. De zeventiende-eeuwse fontein van Hercules en Cerberus bestaat niet meer.

⁹⁴ **cabinetten.** rariteitenkabinetten.

⁹⁵ **scilpen.** schelpen.

⁹⁶ **Diana.** Diana is de Romeinse godin van de jacht.

⁹⁷ **canal.** Het kanaal van het slot loopt over het hele landgoed en mondt uit in de grotten.

⁹⁸ **onthielt.** ophield.

⁹⁹ **klaerheid.** helderheid.

¹⁰⁰ **Braber.** Brabander.

¹⁰¹ **La Ma Donna del Monte.** Het betreft het kapucijnenconvent Santa Maria di Monte dei Cappuccini.

¹⁰² **situatie.** ligging.

¹⁰³ **berchie.** bergje.

¹⁰⁴ **bequaemelijck tot.** gemakkelijk als een.

¹⁰⁵ **aenscouwers.** toeschouwers.

18v voltrocken en sal even eens zijn als die van Amsterdam, sijne alle groote royale¹⁰⁸ bolwercken, met gebacke steen beckleet.¹⁰⁹

Des naer middachs besteeden wij onsen tijt met het paleijs van binnen te besien. t' Selve is extraordinaris wel gemeubleert, soo van behanchselen als scilderijen, voornaementlijck de galerije van de hertoch¹¹⁰, daer wij een scat vonden van extraordinare kostelijke¹¹¹ scilderijen van alle de uytsteekende meesters van de werelt.¹¹² Wij besaegen de capell van 't hof, raekende aen de dom kerck.¹¹³ De selve is noch maer half voltrockken, doch daer wiert seer naerstich aangewerckt.¹¹⁴ Wij saegen 't model van de selve capelle, die teenemael¹¹⁵ van swart marmer sal zijn, alle de basen¹¹⁶ en capiteelen¹¹⁷ van de pilaeren van metael vergult. De architecture is seer heerlijk. Sij sal haer licht van boven sceppen door¹¹⁸ drie coupels. Hier van daen wierden wij in de capelle, daer t' sancto sudario bewaert wiert¹¹⁹, geleyt en vervolgens in de dom kerck, daer niet veel considerabels te sien was.

Hier van daen wandeldelde¹²⁰ wij naer de kerck van de jesuiten¹²¹, doch de selve, geslooten sijnde, soude wij onverrechter saeken weder zijn gekeert ten waere een van de patres¹²², onse nieuwigiericheit bemercken, daedelijck naer ons toequam en de kerck met seer veel beleeftheid en vriendelijckheid voor ons open dede. Deselve was seer fraij, doch voornaementlijck haer groot autaar¹²³, 't welck als in een alcove stont, voor aen ondersteunt van vier excessive groote pilaeren, seer heerlijk van onderen tot bovene vergult. Sij waeren niet minder versien¹²⁴ van scilderijen als eenige kerck in Turin, doch t' geen daer sij meest werck van maeckte, was haer orgel, die renome¹²⁵ heeft van een van de beste van Italie te zijn. De paeter presenteerden ons als wij kennis daer van gaeven ons de selve te doen hooren des anderen daechs¹²⁶, doch wij wierde gediverteert¹²⁷, soo dat

¹⁰⁶ **te naesten.** naar het schijnt.

¹⁰⁷ **bij.** bijna.

¹⁰⁸ **royale.** ruime, flinke.

¹⁰⁹ **beckleet.** bedekt.

¹¹⁰ **de galerije van de hertoch.** In 1608 liet hertog Karel Emanuel I (1562-1630) een grote open galerij bouwen in het Palazzo Reale.

¹¹¹ **kostelijke.** kostbare.

¹¹² **daer wij...de werelt.** De collectie werd waarschijnlijk aangelegd door kunstliefhebber Karel Emanuel I.

¹¹³ **de dom kerck.** Het gaat om de nabijgelegen Dom van Turijn.

¹¹⁴ **de capell...naerstich aangewerckt.** De Capella della Sacra Sindone, de kapel verbonden aan het Palazzo Reale, werd gebouwd tussen 1668 en 1694.

¹¹⁵ **teenemael.** helemaal.

¹¹⁶ **basen.** voetstukken.

¹¹⁷ **capiteelen.** Een kapiteel is het bovenste gedeelte van een zuil of pilaar.

¹¹⁸ **sceppen door.** putten uit.

¹¹⁹ **de capelle...bewaert wiert.** De santo sudario, de lijkwade van Turijn, is een belangrijk christelijk relikwie. Na zijn dood aan het kruis werd Jezus in dit kleed gewikkeld en begraven. De lijkwade werd lange tijd bewaard in de Capella della Sacra Sindone. Tegenwoordig ligt het relik in de dom.

¹²⁰ **wandeldelde.** Mogelijke verschrijving.

¹²¹ **de kerck van de jesuiten.** Waarschijnlijk betreft het de jezuïetenkerk Chiesa dei Santi Martiri.

¹²² **patres.** paters.

¹²³ **autaar.** altaar.

¹²⁴ **versien.** voorzien

¹²⁵ **renome.** de reputatie, de naam.

¹²⁶ **des anderendaechs.** de volgende dag.

¹²⁷ **gediverteert.** afgeleid.

daer niet van quam.

Wij saegen noch voor t' laetste een kerck die de magistraet liet timmeren ter oorsaeke dat op de selve plaets, die in de kerck met een steen daer een ysere balie¹²⁸ omstaet, aengemerckt wert een groot mirakel, soo sij seijen, gesciet soudén sijn, te weeten dat seeker soldaet, het sacrament¹²⁹ uyt seekere kerck gestoolen hebbende en daer mede vluchtende, des nachts nevens sijn muyl esel, die 't selve droech in een houte kassie¹³⁰, op dese plaets sich neder geleijt soude hebben om te rusten, dat op dese tijt het houte cassie gebarsten soude sijn en t' sacrament daer uyt gevlogen en soo lange tusschen hemel en aerden blijven hangen, tot dat eijndelijck den bisscop naer veerthien ueren tijts was gekoomen met de kelck, in t' welck t' selve wederom neder was gedaelt en aldaer bewaert wiert. Dese kerck wiert genaemt Corpus Domini¹³¹ en was van alderhande marmer soo heerlijk gebouwt dat wij dese noch de kostelyckste oordeelde van alle die wij gesien hebben. Wel is waer dat die niet teenemael noch voltrockken was, doch t' onvolmaeckte was seer aerdich gescildert even eens als 't gene dat voltimmert was.¹³² Alle jaere wiert' wat gemaect op dat de kosten niet te excessif groot soudén vallen. Voor 't groot autær stont een seer heerlijk schilderij, de voornoemde miraculen uytbeeldende.¹³³

- 19R Saterdag den 6 october sijn wij des morgens naer onse coopluyden gegaen, die ons naer de kerck van St. Carlo¹³⁴ geleijden, alsoo wij de selve noch niet gesien hadden. Van daer keerden wij wederom naer haer huys en maeckten aldaer accorde¹³⁵ met een voiturin¹³⁶, die ons voor negen pistoolen¹³⁷ vrij en franc¹³⁸ van alles aennam te Milan te leveren. Hij was een coureur¹³⁹ van den hartoch, droegh oock syn lievereij.¹⁴⁰ Wij sijn seer wel van hem gedient geweest. Verders besaegen wij de stallen van sijn hoocheid, daer wij veel scoone paerden vonden en onder anderen een cameel die heel malitieuus¹⁴¹ was, soo in t' slaen als loopen en bijten naer de omstaende aenscouwers. Evenwel wassers¹⁴² een jongen soo adret¹⁴³ en stout¹⁴⁴ dat hij de tijt waer nam als dit beest ginch leggen om sich in t'

¹²⁸ **balie.** omheining.

¹²⁹ **het sacrament.** de hostie.

¹³⁰ **kassie.** kistje.

¹³¹ **Wij saegen...Corpus Domini.** Ruysch beschrijft de ontstaanslegende van de basiliek Corpus Domini. De negentiende-eeuwse stadsgeschiedenis *Storia di Torino* van Luigi Cibrario is ietwat exacter en plaats de legende op 6 juni 1453. Op Sacramentsdag plunderden Franse soldaten de kerk in het dorpje Exilles en namen de hostie met zich mee. De ezel die de hostie vervoerde, bezweek echter. De Heilige Geest steeg op uit de hostie en verlichtte de hemel.

¹³² **Wel is...voltimmert was.** De basiliek werd pas aan het einde van de zeventiende eeuw voltooid.

¹³³ **Voor 't...miraculen uytbeeldende.** Dit schilderij, *Miracolo dell'ostia*, dat de ontstaanslegende van de basiliek uitbeeldt, werd in 1667 geschilderd door Bartolomeo Caravoglia (1620-1691).

¹³⁴ **de kerck van St. Carlo.** Het betreft de Chiesa di San Carlo Borromeo, vlakbij het Palazzo Reale.

¹³⁵ **accorde.** een overeenkomst, een afspraak.

¹³⁶ **voiturin.** koetsier.

¹³⁷ **negen pistoolen.** Een pistool is een buitenlandse gouden munt.

¹³⁸ **vrij en franc.** vrijmoedig, onbeschoord. Mogelijk maakt Ruysch een woordspeling met 'franco', een betaling bij aflevering.

¹³⁹ **coureur.** koetsier.

¹⁴⁰ **lievereij.** livrei.

¹⁴¹ **malitieuus.** kwaadwillig.

¹⁴² **wassers.** was er eens.

¹⁴³ **adret.** vlug, handig.

sant te wentelen, daer op spronch en, niet tegenstaende¹⁴⁵ al de weer¹⁴⁶ die de cameel dede, daer op bleef sitten. Verders brochten wij onsen tijt met wandelen in den thuyt en de manegie te sien door.

Des naermiddachs sijn gewandelt omtrent een uer buyten de stadt naer een landthuys dat de oude hartogin gebouwt heeft, doch niet voltrocken. t' Selve wiert de Valentijn genaemt.¹⁴⁷ 't Inkoome was een bassecour, maekende een half ront, t' welck sich aen weder sijde van 't paleijs sloot, bestaende uyt een galerij, op pilaeren rustende, en van boven een terrasse, aen wedersijde met marmere balusters¹⁴⁸, doch niet van boven tenemael voltrocken. In 't midden van de voorscreve terrasse was aen wedersijde een corps de logis¹⁴⁹, doch niet volmaeckt. t' Inkoomen van het groote huys was seer op de selve manier als dat van Hansolredijck.¹⁵⁰ Aen wedersijde was een arm die niet volbouwt was. t' Selve paleijs vonden wij extraordinaris kostelijck gemeubleert. Behalven de scilderijen waeren alle de mueren met seer fraij gout leer behangen en boven over t' selve gout en silver laeken in alle de kamers op differente¹⁵¹ manieren, alle de stoelen en ledikanten uyt eenderhande en met goude en silvere franie¹⁵², alsoo wel als de behansels versien. Wij vonden oock groote quantiteijt van kostelijke cabinetten, fraje taefels, beelden etc.

Naer dat wij t' paleijs besien hadden, wierden door een grooten thuyt van parteres en vol orantie bomen in t' parck geleijt, t' welck van gelijke seer even eens is als dat van Hansolredijck en versien met veel wilt. Wij vonden t' selve soo aengenaem dat wij wel twee ueren met wandelen alhier door brachten. Hier van daen naemen wij onsen wech door een seer lange allee, die van vooren t' paleijs lecht¹⁵³ op een een¹⁵⁴ clooster aenliep van capucinen, van gelijke op de selfde sijt van de voorscreve hartogin gesticht¹⁵⁵, maer mede ten halve gebouwt, en van daer, nae dat wij ons in een herreberch daer omtrent eens ververst hadden, naer de stadt. Eer wij ons naer huys begaeven naemen wij afsceijt van onse coopluyden en recommandeerden ten hoochsten onse rossolis¹⁵⁶, die wij in onse presentie¹⁵⁷ hadden doen pakken en teijkenen.¹⁵⁸

Sondach den 7 october sijn wij 's morgens omtrent 8 t' paert gesteegeen en van Turin vertrockken, onsen trop¹⁵⁹ vermeerderd sijnde met een heer van Milan en

¹⁴⁴ **stout.** dapper.

¹⁴⁵ **niet tegenstaende.** ondanks.

¹⁴⁶ **de weer.** het verweer.

¹⁴⁷ **Des naermiddachs...Valentijn genaemt.** Het Castello del Valentino werd ontworpen door Christina van Frankrijk (1606-1663), echtgenote van hertog Victor Amadeus I (1587-1637).

¹⁴⁸ **balusters.** kleine kolommen.

¹⁴⁹ **corps de logis.** Het corps de logis is het centrale deel van een paleis of landhuis.

¹⁵⁰ **Hansolredijck.** Ruysch vergelijkt het Castello del Valentino met het jachtslot Huis Honselaarsdijk. In 1674 was het slot in het bezit van Willem III.

¹⁵¹ **differente.** verschillende.

¹⁵² **franie.** franje.

¹⁵³ **lecht.** licht.

¹⁵⁴ **een.** Mogelijke verschrijving.

¹⁵⁵ **op een...hartogin gesticht.** Mogelijk gaat het om het eerdergenoemde kapucijnenconvent Santa Maria di Monte dei Cappuccini.

¹⁵⁶ **recommandeerden...rossolis.** bevelen...rosolio aan.

¹⁵⁷ **presentie.** aanwezigheid.

¹⁵⁸ **pakken en teijkenen.** inpakken en aantekenen.

¹⁵⁹ **trop.** groep.

19v een jongen Braber, een seer groot wapperkaeck¹⁶⁰ en soo hij seijde een sceepens soon van Brussel. Wij passeerden dien morgen versceyde kleijne rivierties daer wij te paert door reden. Alleen mosten wij over een, dat sij de Doire¹⁶¹ noemden, met een gierbrugge¹⁶², die tot dien eijnde daer leggende, voeren.

Des middachs aten wij in 't posthuys, omtrent een canon scoot van Chivas¹⁶³, een kleijn steeden, den hertoch van Savoiën toebehoorenden, nu tenemael gedemanteeleert.¹⁶⁴ Het was seer kennelijck¹⁶⁵ dat het selve te vooren wel gefortificeert geweest is, alsoo wij noch sommige resten van bolwerken saegen die wel gelegen waeren en met steen uyt de gront opgehaelt. t' Selve hadt een generaele¹⁶⁶ conterscarp¹⁶⁷ gehadt. Des nachts bleven wij in een dorpie, t' welck Siano¹⁶⁸ genaemt wiert. Wij loogeerden in Den Witten Engel a la poste, doch eer wij hier quamen, passeerden wij noch een rivier. Den wech was tamelijck vermaekelijck. Wij vonden veel Spaens riet¹⁶⁹ en Turxschen tarw.¹⁷⁰

Den 8 october, sijnde maendach. s' Ochtens omtrent twee ueren voor sonnen opganch te paert geseten synde, arriveerden wij des middachs te Vercelli, uysterste frontier¹⁷¹ van Piemondt. Dese plaets is bij¹⁷² den tegenwoordigen hartoch seer heerlijck gefortificeert. Alle de bolwerken, halve maenen, ravelijen¹⁷³, fausebreen¹⁷⁴ sijn uyt de grondt op gehaelt met gebackke steen. Van gelijken is de contrescarp van binnen met de voornoemde steen bekleet. Wij souden voor de poort soo lange moeten wachten hebben dat de gouverneur, verwitticht synde, ons het inkoomen gepermitteert hadde, ten waeren¹⁷⁵ wij het geluck niet gehadt hadden dat hij sich juyst in de poort bevonden hadt. Wij passeerden hem met een groote reverentie.¹⁷⁶ De voorscreve poort, nevens die wij uyt reden, waeren seer magnifick gebouwt, doch t' steedeken niet veel te beduyden, alsoo door den oorloch t' selve van tyt tot tijt van de inwoonders seer verlaeten was.¹⁷⁷ t' Guarnisoen was, naer ons bericht wiert, 1600 mannen sterck. Hier van daen rijdende, passeerden wij met een pont over seekere rivier, wiens naem mij onbekent is¹⁷⁸, en quaemen int' hertochdom van Milan.

¹⁶⁰ **groot wapperkaeck.** grote kletsous.

¹⁶¹ **Doire.** Dora Riparia.

¹⁶² **gierbrugge.** Een gierbrug is een drijvende rivierbrug bestaande uit een paar verbonden schepen, die zich op de kracht van de stroom van de ene naar de andere oever voortbeweegt.

¹⁶³ **Chivas.** Chivasso.

¹⁶⁴ **gedemanteeleert.** van omwallingen ontdaan.

¹⁶⁵ **kennelijck.** duidelijk.

¹⁶⁶ **generaele.** algemene.

¹⁶⁷ **conterscarp.** buitengrachtsboord.

¹⁶⁸ **Siano.** Deze plaats kon niet geïdentificeerd worden.

¹⁶⁹ **Spaens riet.** pijlriet.

¹⁷⁰ **Turxschen tarw.** maïs.

¹⁷¹ **frontier.** grensstad.

¹⁷² **bij.** ten tijde van.

¹⁷³ **halve maenen, ravelijen.** Een ravelijn is een versterkt, vijfhoekig eiland omgeven door een vestingsgracht. Een halvemaaen is een voorloper van de ravelijn.

¹⁷⁴ **fausebreen.** Een faussebraye is een aarden onderwal of voorwal bij een vestingwal.

¹⁷⁵ **ten waeren.** als.

¹⁷⁶ **reverentie.** eerbied.

¹⁷⁷ **alsoo door...verlaeten was.** Waarschijnlijk verwijst Ruysch naar de oorlog tussen Genua en Savoye in 1672 en 1673.

¹⁷⁸ **Hier van...onbekent is.** Het gaat hier om de Sesia.

Des avonts sijn wij te Navarre¹⁷⁹ gekoomen. Dese plaets is seer wel gefortificeert op de selve manier als Vercelli, doch niet groot. Den overigen tijt amplojeerden¹⁸⁰ wij met wat te wandelen en besaegen en passant de kerck van de preeckheeren¹⁸¹, die heel soet was. Wij rescontreerden¹⁸² juyst een inquisiteur¹⁸³, die met veel beleeftheid ons het heele klooster, sacristij, thuyne, etc. liet sien, doch wij vonden hier niet notabels als alleen syn apartement, t'welck hij ons liet sien en seer wel gemeubleert was. Onsen Brabander sijde naderhandt dat hij mede soo wel een inquisiteur soude willen sijn.

20R

Dijnsdach den 9 aeten s' middachs te¹⁸⁴ een dorpie dat seer vermaekelijk gelegen was aen de rievier Naviglio¹⁸⁵, soo sij die noemden. Op t' versoeck van onsen postillon sonden wij een van de knechts met de bagagiesceep de rievier af naer Milan om daer door onsen bagagie paert te soulageeren. Onsen Braber nam mede desen wech, alsoo sijn achterquartier¹⁸⁶ door t' rijden in een slechten staet stont. Wij reden dese rievier lanchs tot Milan toe. Den wech was extraordinaris vermaekelijk. Buyten de poort vonden wij het scip daer onse bagie¹⁸⁷ in was, nevens den Braber en de knecht. Sij seijden seer goete fortuyn aen getroffen te hebben van goet geselschap, die haer seer goet eeten en wijn tot een collatie¹⁸⁸ hadden doen nuttigen. Wij naemen alle onse bagagie wederom te paert en reden gesaementlijk de stadt in. De duane die van de slimste¹⁸⁹, soo wij bericht wierden, liet al seer goeden tiere¹⁹⁰ passeeren door middel van een halve rijxdaelder. Wij naemen ons logement in De Drie Koningen.

Des avonts vonden wij twee kooplieden van Livorno aen tafel. De selven waeren Hollanders en den eene een broeder van iemandt daer ick door de heer van Royen¹⁹¹ aen gerecommandeert¹⁹² was. Sij wilden naer Hollandt en waeren van meijninge des anderendaechs met de dach¹⁹³ te vertreckken. Wij waeren seer blyde van onse natie te sien en sij niet minder. Sy waeren seer beleeft en presenteerden¹⁹⁴ selfs gelt te halen, soo ick t' selve van doen mocht hebben, doch ick bedanckten haer.

Den 10 october, woonsdach. Voor de middach besaegen wij, in 't geselschap van onsen Braber en een Duyts heer, die wij in de herreberch vonden en seer civil

¹⁷⁹ **Navarre.** Novara.

¹⁸⁰ **amplojeerden.** besteedden.

¹⁸¹ **preeckheeren.** dominicanen. Het betreft de Chiesa di San Pietro al Rosario.

¹⁸² **rescontreerden.** troffen.

¹⁸³ **inquisiteur.** kerkinspecteur.

¹⁸⁴ Ruysch is vergeten om deze plaats later in te vullen.

¹⁸⁵ **Naviglio.** De Naviglio Grande is een kanaal vlakbij Milaan, waar de rivier de Ticino in uitmondt.

¹⁸⁶ **achterquartier.** achterwerk.

¹⁸⁷ **bagie.** bagage. Mogelijke verschrijving.

¹⁸⁸ **collatie.** avondmaaltijd.

¹⁸⁹ **slimste.** ergste.

¹⁹⁰ **goeden tiere.** welwillend.

¹⁹¹ **de heer van Royen.** Van Royen werd ook al genoemd op 3 mei toen hij Ruysch bij zijn vertrek wisselbrieven en buitenlandse adresgegevens gaf.

¹⁹² **gerecommandeert.** aanbevolen.

¹⁹³ **met de dach.** bij dag.

¹⁹⁴ **presenteerden.** boden aan.

was, het hospitaal, t' welck seer groot en magnifijck is.¹⁹⁵ t' Selve soude admirabel bequaem¹⁹⁶ zijn tot een paleijs van een prins. Van binnen is het seer gelijk aen de beur¹⁹⁷ van Amsterdam.¹⁹⁸ In de saelen daer de sieken leijden, wilde wij niet gaen omdat het wat vuns¹⁹⁹ roock. Wij besaegen noch de kerken van St. Paulo en La Madonna de la Celsa²⁰⁰, de eerste seer considerabel om zijn seer magnifique facade²⁰¹, die altemael van versceyde kostelijck marmor was, en van binnen admirabel gescildert van onderen tot boven. En in de voete²⁰² een scilderij, representeerende de hemelvaart van onsen salichmaker.²⁰³ t' Beelt was admirabel in t' verkooten en soen²⁰⁴ heel buyten te hangen. De andere²⁰⁵ considerabel om de groote quantiteyt van beelden die voor de selve stonden, doch onder dese munten boven anderen uyt een Adam en Eva van Michel Angelo.²⁰⁶ Dese zijn de twee besten die in Milan zijn.

Hier van wandelde wij naer de Bibliotheca Ambrosiana.²⁰⁷ De selve wiert ons getoont door de bibliothecaris, die een seer beleefte man was. Dese bibliotheek is gesticht door den cardinael Amedes Boromes.²⁰⁸ Zij is soo groot niet als wij wel gesien hebben. t' Getal van de boeken, groot en klein, komt op sesten duysent. De selven staen in een groote sael. Booven de kassen²⁰⁹ hangen de portraits²¹⁰ van de instituteur²¹¹ en alle de geleerde luyden die van tyt tot tijt bekend zijn geweest. Dese bibliotheek staet altoos open en wert ider die wil vrijheid den gansen dach door gegeven om daer te koomen studeeren, tot welken eynden rontom de sael armstoelen staen aen t' welck een lessenaertie vast is om t' boeck op te leggen. Bij ider stoel staet een kleyn ront taefeltie om op te schrijven, kunnende ider een selfs papier en int'²¹² van de wachter krijgen sonder iet daer voor te geven. Uyt dese sael wierden wij een andere geleijt. De selve was vol van copien van al de voornaemste antiquen beelden die te Romen of elder

20v

¹⁹⁵ **het hospitaal...magnifijck is.** Het gaat om het Ospedale Maggiore di Milano, het oudste ziekenhuis van de stad.

¹⁹⁶ **bequaem.** geschikt

¹⁹⁷ **beur.** beurs. Mogelijke verschrijving.

¹⁹⁸ **beurs van Amsterdam.** Zie de noot op f. 17v.

¹⁹⁹ **vuns.** vies.

²⁰⁰ **La Madonna de la Celsa.** Het gaat om de Chiesa di San Paolo Converso en de Chiesa di Santa Maria presso San Celso.

²⁰¹ **de eerste...magnifique facade.** De Chiesa di San Paolo Converso is met name bekend om zijn barokke façade, gemaakt in 1613 door de architect Giovanni Battista Crespi (1573-1632).

²⁰² **de voete.** het gewelf.

²⁰³ **En in...onsen salichmaker.** Het fresco *De hemelvaart van Christus* werd in 1588 gemaakt door Vincenzo Campi (1536-1591).

²⁰⁴ **verkooten en saen.** Onzekere betekenis.

²⁰⁵ **De andere.** De andere kerk.

²⁰⁶ **doch onder...Michel Angelo.** De beelden van Adam en Eva bij de Chiesa di Santa Maria presso San Celso werden gemaakt door de kunstenaar Stoldo Lorenzi (*1534) tussen 1574 en 1593. Ruysch schrijft deze per abuis toe aan Michelangelo.

²⁰⁷ **de Bibliotheca Ambrosiana.** De Biblioteca Ambrosiana is een van de oudste openbare bibliotheken van Europa, opgericht in 1608.

²⁰⁸ **cardinael Amedes Boromes.** De bibliotheek werd opgericht door kardinaal Federico Borromeo (1565-1631).

²⁰⁹ **kassen.** kasten.

²¹⁰ **portraits.** portretten.

²¹¹ **instituteur.** stichter.

²¹² **int'.** inkt.

bekent zijn, doch waeren oock seer veel fraje principaelen.²¹³ Uyt dese sael wederom in een andere vol van de heerlijkste scilderijen die men sien kost van al de bekende meesters. Daer waeren veele van Micel Angelo, Raphael Urbano, Titian, Paul Veronese²¹⁴ etc. Oock versceijde van Breugel. Dit was voor de scilders die de vrijheid hadde van daer te koomen speculeeren.²¹⁵ Oock was de confrerij²¹⁶ haer bij eenkomst in dit huys. Dese bibliotheek heeft een jaerlyckx inkoomen, t' welck geemploijeert moet werden om de selve te vermeerderen, niet alleen met oude boeken, maer oock met die geene die van jaer tot jaer geheel Europa door gedrukt werden, te weten die het meriteeren²¹⁷ van daer een plaats te hebben. Ieder heeft de vrijheid van alle verbodene boeken²¹⁸ hier te lesen, waer van dese bibliotheek ten volle versien is. Oock koopen sij alle die gedrukt werden en nieuw uytkoomen.

Ick hebbe noch vergeten dat in t' cabinet van scilderije, hier voor aengeroert, van den voornoemden Breugel vier scilderijen zijn, representeerende de vier elementen of eigentlijck alles t' welck omtrent de vier elementen gevonde wert.²¹⁹ De selve syn onwaerderelyck fraeij. Den heer Septale²²⁰ heeft mij vertelt naderhandt dat den voorscreve Breugel, besculdicht en ter doot oordeelt sijnde om misdaet van sodomie²²¹, door den cardinael Amades Boromes syn voorspraeck²²² vrij geraeckt sijnde, van hem noch twee duysent rijxdaelders des jaers tot een pension²²³ getrockken²²⁴ heeft, mits altoos²²⁵ voor hem schilderenderende.²²⁶

Naer ons middachmael zijn met het voorige geselschap naer den heer canonic Settale gegaen om sijn cabinet te besien. t' Selve is niet minder als sijn meester²²⁷, bekend en geadviseert van²²⁸ al de illustre personagie²²⁹ van Europa. Altoos wat mij aengaet, ick sal noijt sijn memorie²³⁰ als met het uysterste respect bewaeren, dewijle extraordinaris veel beleeftheid en affectie van desen heer

²¹³ **principaelen.** originelen, hoofdwerken.

²¹⁴ **Micel Angelo...Paul Veronese.** Michelangelo (1475-1564), Rafaël (1483-1520), Titiaan (1487-1576) Paolo Veronese (1528-1588) en Jan Bruegel de Oude (1568-1625) waren beroemde kunstschilders.

²¹⁵ **speculeeren.** nadenken, bespiegelen.

²¹⁶ **confrerij.** broederschap, vereniging. Sinds 1620 kwam de academie van kunstenaars hier bijeen.

²¹⁷ **meriteeren.** verdienen, waard zijn.

²¹⁸ **verbodene boeken.** In 1559 stelde de katholieke kerk een lijst van verboden boeken op, de Index librorum prohibitorum.

²¹⁹ **vier scilderijen...gevonde wert.** Jan Bruegel schilderde tussen 1606 en 1611 de reeks *Allegorie van de lucht*, *Allegorie van de aarde*, *Allegorie van het water* en *Allegorie van het vuur* voor kardinaal Federico Borromeo.

²²⁰ **Den heer Septale.** Manfredo Settala (1600-1680) was een Milanese verzamelaar van kunst en curiositeiten. Hij bezat een enorm rariteitenkabinet, het Museo Settala, met meer dan 3000 voorwerpen.

²²¹ **sodomie.** tegennatuurlijke ontucht, homoseksualiteit.

²²² **voorspraeck.** verdediging.

²²³ **pension.** jaargeld, geldelijke beloning.

²²⁴ **getrockken.** ontvangen.

²²⁵ **altoos.** altijd.

²²⁶ **Den heer...hem schilderenderende.** Jan Bruegel werkte inderdaad voor Federico Borromeo, maar over een proces tegen sodomie is niets bekend.

²²⁷ **sijn meester.** Ruysch verwijst naar kardinaal Federico Borromeo en diens kunstverzameling in de Pinacoteca Ambrosiana, de kunstgalerij bij de Biblioteca Ambrosiana.

²²⁸ **geadviseert van.** aangeraden door.

²²⁹ **personagie.** personen.

²³⁰ **memorie.** herinnering.

genooten hebbe, een heer die aen de gequalificeerste²³¹ personagie contentement geeft als hij haer spreeckt en sich verlegen laet²³² voor een half uer haer de eere van syn geselschap te geeven. Wij hadden voor dese mael t' geluck niet van syn edelheid te sien, doch een uer of anderhalf daer naer hebben wij hem t' huys gevonden en een briefken van recommandatie²³³, t' welck een van sijne beste vrienden van Geneve ons mede gegeven hadt, over geleverd. Hij hadt de goetheid van ons alle syne saeken voor t' meestendeel, soo wij meenden, selfs te wijsen. Doch als wij gedaen meynden te hebben en heen wilden gaen om dat den avont quam te vallen, seijde hij ons dat wij een verschen dach²³⁴ mosten neemen, alsoo hij ons noch al meer te toonen hadde. Ick sal van t' cabinet niet scrijven, dewijle hij soo goet was van mij naderhandt een gedruckten beschrijvinge²³⁵ te geven. Alleen sal ick dat seggen dat het selve ten reguarde van kostelijckheid, kunst, antiquiteyt en vreemde uytlandige saeken niet alleen de beurs van een particulier, maer selfs van een prins te boven gaet en noch wel van de rijkste princen. Wij vonden daer twee beleefde en hupse²³⁶ jesuiten.

- 21R** Donderdach den 11^e october. Des naermiddachs omtrent een ueren wierden wij door den dienaar van de heer Settale gehaelt om met syn edelheid in syn laboratorium²³⁷ te gaen, doch alsoo wij noch niet gegeten hadden, versochten wij dat wij te twee ueren mochten koomen in t' laboratorium, t' welck buyten syn huys was aen het klooster van de kerck van welke hij canonic is.²³⁸ Wij souden dese vrijheid niet gebruyckt hebben ten waeren wy niet hadden geweeten dat syn edelheid altoos syn tijt hier passeerden, gelijk wij hem gevonden hebben, besich sijnde met glazen²³⁹ te slijpen. Hij toonden ons veel soort van verrekijkers, mikroskopen en andere dingen de optica²⁴⁰ raekende²⁴¹ die admirabel waeren; sijn draey werck²⁴² nevens eenige teijkeningen van ievore²⁴³ koppen, die hij gedraijt hadden, soo geestich²⁴⁴ als ick oyt gesien hebbe; quantiteyt van alderhande instrumen²⁴⁵, een gedeelte van syn eijgen inventie²⁴⁶ en oock van sijn eijgen maecksel; alle syn instrumenten en utensilia²⁴⁷ nevens veel dingen die te lanch soude syn te verhaelen, te meer om dat het alles in t' boeck staet, t' welck hij mij gegeven heeft.

²³¹ **gequalificeerste.** aanzienlijkste.

²³² **sich verlegen laet.** zich in ongelegenheid.

²³³ **recommandatie.** aanbeveling.

²³⁴ **verschen dach.** nieuwe dag.

²³⁵ **een gedruckten beschrijvinge.** In de jaren zestig van de zeventiende eeuw werd een catalogus (in drie delen) gedrukt van het Museo Settala.

²³⁶ **hupse.** aardige.

²³⁷ **syn laboratorium.** Een laboratorium kwam vaak voor naast een rariteitenkabinet.

²³⁸ **aen het...canonic is.** Manfredo Settala was kanunnik van de Basilica di San Nazaro in Brolo.

²³⁹ **glazen.** lenzen.

²⁴⁰ **optica.** Optica is de natuurkundige studie van de beschrijving, verklaring en gedrag van licht.

²⁴¹ **raekende.** betreffende.

²⁴² **draey werck.** draaischijf.

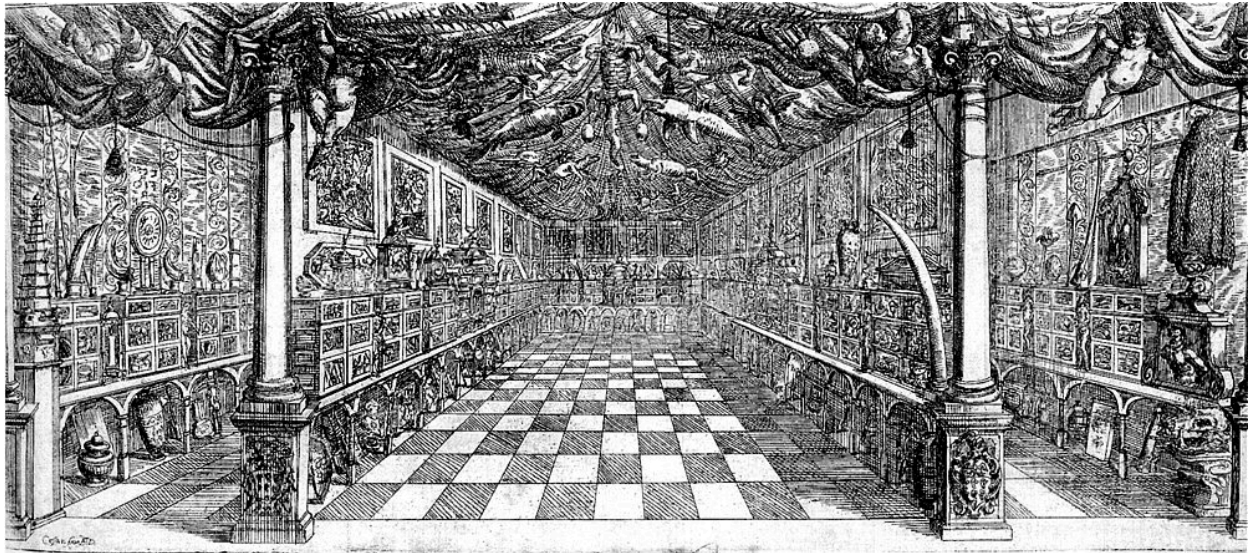
²⁴³ **ievore.** ivoeren.

²⁴⁴ **geestich.** vernuft.

²⁴⁵ **instrumen.** instrumenten.

²⁴⁶ **inventie.** uitvinding.

²⁴⁷ **utensilia.** werktuigen, gereedschappen.

Afbeelding 1: Het rariteitenkabinet van Manfredo Settala. Prent van Paolo Maria Terzago's *Museo o Galeria del sig. Manfredo Settala* (1666)

Afbeelding 2: Pagina uit het eerste deel van de *Catalogo del Museo Settala*, de catalogus van Settala's kabinet.

Wij discoureerden²⁴⁸ van meest alle curieuse luijden. Hij betoonde seer veel affectie voor Monconijs, wiens reyse²⁴⁹ ick bij mij hebbe en uijt welcke ick mij van te vooren geintrueert²⁵⁰ hadde aengaende desen heer, nevens alle sijn fraicheid.²⁵¹ Onder andere vraegden hij mij waer van daen ick wist, t' gene ick syn edelheid te vooren seijde, als van syn disteleeren sonder vier²⁵², veranderen van ijser in stael, t' maeken van gescut, uyt den voorscreve Monconys gelesen hadde, toonden hij t' selve hem seer aengenaem te wesen, vertellende veel conversatien dewelke hij met hem gehadt. Hij seijde mij veel Hollanders als de burgemeester Hudde van Amsterdam²⁵³, Reinst²⁵⁴ etc. Hij kost²⁵⁵ oock van renomme de heer Huygens, die in Vranckrijck is.²⁵⁶ Hij hadde den ouden neef Gool²⁵⁷ gekent en de heer Gronovius²⁵⁸ en meer anderen. Wij raeckten naderhandt te spreken van syn kabinet en bibliotheek, die seer raer²⁵⁹ is, voornaemenlijck in Orientaelsche boeken, bij²⁶⁰ syn edelheid uyt die quartieren²⁶¹ mede gebracht.²⁶² Hij seijde mij gedisponeert²⁶³ te hebbe van alle dese saeken in t' faveur²⁶⁴ van een neef die hij hadde, doch bij alldien²⁶⁵ de selve sonder soonen mocht koomen te sterven, dat in dit cas²⁶⁶ alle sijne fraeicheden aen de Bibliotheca Ambrosiana souden gaen.²⁶⁷ Hij is een seer vriendelijck en beleeft man, nu vier en seventich jaere gepasseert, doch soo dispoost²⁶⁸ als een jonck mensch. Hij passeert in dit laborathorium sijn leven naer sijn meeste

²⁴⁸ **discoureerden.** praten, discussieerden.

²⁴⁹ **Monconij, wiens reyse.** Balthasar de Monconys (1611-1665) was een Franse reiziger, arts en diplomaat. In 1665 en 1666 verscheen de verslagen van zijn reizen door Europa en het Midden-Oosten, getiteld *Journal des voyages de Monsieur de Monconys, Conseiller du Roy (...)*. Balthasar en zijn broer Gaspard hadden een grote interesse in curiositeiten en rariteitenkabinetten.

²⁵⁰ **geintrueert.** geïnstrueert.

²⁵¹ **fraicheid.** fraaiheid.

²⁵² **vier.** vuur.

²⁵³ **burgemeester Hudde van Amsterdam.** Johannes Hudde (1628-1704) was een Nederlandse bestuurder en jurist. Hij was maar liefst negentien keer burgemeester van Amsterdam.

²⁵⁴ **Reinst.** Lambert Reinst (*1628) was een Nederlandse bestuurder. Hij was onder andere schepen, schout en burgemeester van Amsterdam.

²⁵⁵ **kost.** kende.

²⁵⁶ **de heer...Vranckrijck is.** Christiaan Huygens (1629-1695) was een beroemde Nederlandse natuurkundige, sterrenkundige en uitvinder. In 1666 verhuisde Huygens naar Parijs, waar hij onderzoeksdirecteur werd van de Académie des sciences.

²⁵⁷ **den ouden neef Gool.** Mogelijk gaat het om Jacob Gool (1596-1667), een Nederlandse oriëntalist aan de universiteit van Leiden.

²⁵⁸ **de heer Gronovius.** Joannes Fredericus Gronovius (1611-1671) was een Duitse classicus en hoogleraar aan de universiteit van Leiden. Mogelijk had Settala hem in de jaren veertig leren kennen toen Gronovius door Europa trok.

²⁵⁹ **raer.** bijzonder, zeldzaam.

²⁶⁰ **bij.** door.

²⁶¹ **quartieren.** gebieden.

²⁶² **by syn...mede gebracht.** Manfredo Settala trok in de jaren twintig door Constantinopel, Turkije en Cyprus.

²⁶³ **gedisponeert.** in zijn testament beschikt.

²⁶⁴ **in t' faveur.** in het voordeel.

²⁶⁵ **bij alldien.** indien.

²⁶⁶ **cas.** geval.

²⁶⁷ **dat in...souden gaen.** Omdat zijn neven geen zonen hadden, werd Settala's verzameling nagelaten aan de Biblioteca Ambrosiana.

²⁶⁸ **dispoost.** gezond, kwiek.

vermaeck en is altoos besich met wercke en practiseeren. Wij wierden seer goede vrienden doen wij wat aen t' praeten begosten te raeken. Syn edelheid beklaecht sich seer dat hij soo ras sal moeten sterven, t' welck ick alleen in syn edelheid niet kost aprobeeren²⁶⁹, dewijle een mensche eens te vreedden moet syn met het gelot²⁷⁰, voornaementlijck als t' soo overvloedich is, van dese werelt en denken "quod aliquando pallida mors aequo pede pulsata pauperum tabernas regumque turres."²⁷¹ Zijn edelheid repeteerden²⁷² dese sententie²⁷³, soo als ick die ken, propooste²⁷⁴ te passe brach²⁷⁵ met een diepen sucht.

21v Uyt syn laboratorium wierden wij door syn edelheid wederom naer t' kabinet geleijt, t' welck in syn huys is. Hij liet ons sijne rariteijten, die wij daechs te vooren over geslaegen hadden. Onder anderen liet hij ons naer heele antiquen medailles oock veele en seer raere modernen sien. Bij dese occasie²⁷⁶ vraechden ick syn edelheid of hij die van de heeren De Witt²⁷⁷ gesien hadden, waer hij mij neen antwoorden en seer curieus te sijn dien aengaende. Ick bracht de mijne voor den dach die hem seer wel gevielen en merkende dat hij mij daer niet om dorst vraegen, doch seer begeerich was een te hebben, presenteerende ick hem eene, die hij met seer veel danckbaerheid aennaem, protesteerende seer genegen te sijn mij eenigen dienst te doen. Ick antwoorde dat het present niet waert was van sich selfs soo een illustre plaets, maer dat het om de renomme van die luyden die het representeerden, onder soo veel heerlijke dingen, sonder onrecht soudén kunnen bewaert werden; dat het van een persoon quam die geen ander oochwit²⁷⁸ hadde als de eer van syn genegentheid te mogen winnen en dat hij daerom t' hardt en niet het effect soude considereeren.²⁷⁹

Naderhandt leijde hij ons in syn slaepkamer, daer veel curieusheden²⁸⁰ vonden soo van cristallen als fraeje boeken. Onder andere liet hij ons een boeck sien daer alle syne rariteyten met waeter verw naer t' leve extra ordinarij fraeij in geschildert stonden. Hij gaf mij een stuck cristal, soo groot omtrent als myn vuyst, in t' welck van binnen ietwes²⁸¹ sit dat seer naer een vlock sneeuw is gelijkende. Hij beloofde mij van mij eenige fraje recepten²⁸² te sullen doen uyt scrijven en, bij aldien ick te Milan begeven kost, dat hij mij alles wilde leeren daer ick curieus naer was. In somma²⁸³ toonden ons excessive beleeftheden en vriendschap. Alsoo den avont gevalle was, naemen wij ons afsceijt, doch syn

²⁶⁹ **aprobeeren.** loven, goedkeuren.

²⁷⁰ **gelot.** lot.

²⁷¹ "**quod aliquando...requmque turres.**". Dit Latijnse citaat kan vrij vertaald worden als: "Want uiteindelijk klopt de bleke dood met gelijke voet op de hutten van armen en de torens van koningen." Deze spreuk komt uit de *Carmina* (bk. I, 4, r. 13-14) van Horatius, geschreven in 23 v. Chr. Het Latijn is hier ietwat aangepast.

²⁷² **repeteerden.** herhaalde.

²⁷³ **sententie.** spreuk.

²⁷⁴ **propooste.** de zaak.

²⁷⁵ **te passe brach.** te berde bracht.

²⁷⁶ **occasie.** gelegenheid.

²⁷⁷ **die van...De Witt.** Na de dood van Johan en Cornelis de Witt in 1672 werden er vijf gedenkpenningen geslagen, waarop de verminking van de broers werd gesymboliseerd.

²⁷⁸ **oochwit.** doel.

²⁷⁹ **t hardt...soude considereeren.** de gedachte en niet het resultaat zou beoordelen.

²⁸⁰ **curieusheden.** curiositeiten.

²⁸¹ **ietwes.** iets.

²⁸² **recepten.** instructies.

²⁸³ **In somma.** Kortom.

edelheid noch uyt gaende, geleyden ons tot aen ons logement. Ick vrachden onder wegen naer den vicomte²⁸⁴ de Vercellini²⁸⁵ en of wij te geluck soude mogen hebben van hem te salueren²⁸⁶, waerop syn edelheid antwoorde den voornoemden heer een van syn beste vrienden te sijn en dat hij ons selfs daer soude brengen, ten waere den vicomte niet voor een ruymen tijt op syn landtgoederen was vertrockken.

Vrijdach den 12^e october. Den morgen, alsoo het regenachtich weer was, rechten wij niet veel uyt. Des naer middachs waeren wij wederom bij de heer Septale in syn laboratorium. Hij liet ons syn kleine miscoscopia²⁸⁷ sien en gaf mij een recept om het Indiaens lackwerck²⁸⁸ naer te maeken. Wij brachten syn edelheid hier van daen naer syn huys en gingen doen verders wat door de stadt wandelen.

22R Saterdach den 13^e october sijn wij des morgens vroeck in t' geselschap van den heere graef Parch, postmeester generael²⁸⁹ van alle des keijzers eijlande van Milan²⁹⁰, vertrockken, ten eijnde een reijsken van vier a vijf daegen te doen naer de eijlande van de Boromeen²⁹¹, den heijligen berch van Orthen²⁹² en Veral.²⁹³ Desen heer is een jonck, doch seer hups en galande man. Hij hadde al een jaer of twee in Italie door gebracht en de hoven over al besien. Wij hadden den ganschen morgen groote regen en seer quade wegen, doch naer de middach besceen ons de son weder en droochden onse mantels, die taemelijck swaer woegen²⁹⁴ van wegen t' waeter dat wij seer menichtvuldich ontfangen. Den graeve hadt een hups man bij sich om ons over al te geleijde. Hij wilde noch wat beter sijn als een wurm snijder.²⁹⁵ Oock was hij door Settale aen ons gerecommandeert. Des middachs aeten wij in een heel fraeij dorpie genaemt Castelette.²⁹⁶ Des avonts sliepen wij te Zeste.²⁹⁷ Alsoo den prince de Ligne²⁹⁸ op de voorscreve eijlande sich selfs hadt weesen vermaken ende van daer des anderen dachs wederom meijnden te keeren, soo waeren alle de waerden gelast alle koetsen en paerden aen te houden, t' welck ons seer qualijck souden

²⁸⁴ **vicomte.** burggraaf.

²⁸⁵ **vicomte de Vercellini.** Mogelijk gaat het om de bestuurder van het dichtbijgelegen dorp Vercelli.

²⁸⁶ **salueren.** groeten.

²⁸⁷ **miscoscopia.** microscopen.

²⁸⁸ **Indiaens lackwerck.** Mogelijk gaat het om keramiek uit Zuid-Amerika. Settala kwam mogelijk met dit materiaal in contact via zijn werkgever Federico Borromeo, die met teruggekeerde missionarissen uit Latijns-Amerika sprak.

²⁸⁹ **postmeester generael.** algemeen bestuurder.

²⁹⁰ **des keijzers eijlande van Milan.** Het betreft de Borromeïsche eilanden.

²⁹¹ **eijlande van de Boromeen.** De Borromeïsche Eilanden vormen een eilandengroep in het Lago Maggiore. De eilanden zijn vernoemd naar de Italiaanse familie Borromeo.

²⁹² **den heijligen berch van Orthen.** De Sacro Monte di Orta is een van de negen heilige bergen van Piëmont en Lombardije. De kapellen op deze bergen waren belangrijke bedevaartsoorden in de zeventiende eeuw.

²⁹³ **Veral.** Het gaat hier om de heilige berg Sacro Monte di Varallo.

²⁹⁴ **woegen.** wogen.

²⁹⁵ **wurm snijder.** Een Wurmschneider is een kwakzalver of een malafide gids.

²⁹⁶ **Castelette.** Castelletto sopra Ticino.

²⁹⁷ **Zeste.** Sesto Calende.

²⁹⁸ **den prince van Ligne.** Claude Lamoral I (1618-1679) was een Zuid-Nederlandse militair en diplomaat in dienst van de Spaanse koning. In 1674 werd hij gouverneur van Milaan.

gekoomen syn ten waere onse graef den presmeester²⁹⁹, die een Duytscher was en juyst een dienaer wel eer van syn huys, gekent hadde.

Sondach den 14^e october sijn wij des s' morgens vroeg met een barck³⁰⁰ over t' lack³⁰¹ Major³⁰² naer de voorscreve eijlandekens gevaeren. De selve leggen aen t' eijnde van t' geseijde lac en haere situatie is daerom te admireeren³⁰³ dat sij in t' midden van een groot waeter sijn leggende, t' welck rontom aen seer groote bergen is stuytende³⁰⁴, die de afreusheid³⁰⁵ van de natuer door haere hoochte en steriliteit³⁰⁶ seer wel uytbeelde; oock om dat dit een hoeck is daer noijt eenich mensch komt; en eijndelijck dat dit juyst twee rotsen sijn de eenichste die in t' lac leggen. Sij sijn omtrent soo wijd van den anderen als de distantie³⁰⁷ die tusschen Iselmonde³⁰⁸ en t' veer is. Wij oordeelde daer uyt de magnificentie³⁰⁹ van de Italiaenen dat sij de woeste plaets uyt gekoosen hadde om door de kunst alle delicien³¹⁰ daer te brengen die de vruchtbaerste plaetsen uyt kunnen leveren, want noch groote quantiteit van oranje, citroenen van alderhande soorten, apele van China³¹¹, jasmijn, bloemen, kruyden, vruchten, mirten, laurieren, palmen, noch iet³¹² dat het aertrijck geeft, manqueerden³¹³ hier. En alles in sulken kleijnen spatie³¹⁴ dat quaelijck³¹⁵ te begripen is, dewijle ider eijlandeken omtrent een halve mergen³¹⁶ groot was.

Op het eerste, t' welck wel te besten is, vonden wij een fraeij paleijs, heerlijk gemeubleert.³¹⁷ Aen de eene sijde sachmen³¹⁸ tegens een groenen berch, gemelleert³¹⁹ met witte beelde en oranje potten om bloemen in te setten, t' welck seer heerlijk was, om plaets uyt te winnen om diverse wandelingen te hebbe, waeren het al thuynen en galerijen. De een booven de andere waeren, t' welck van verre seer aengenaem voor t' gesicht was en voor iemant die het considereerde³²⁰ seer wonderlijck, alsoo alle dese tuynen op verwulfte³²¹

²⁹⁹ **presmeester.** Een presmeester regelt het ronselen, het onvrijwillig rekruteren van soldaten.

³⁰⁰ **barck.** Een bark is een soort zeilschip met drie masten.

³⁰¹ **lack.** meer.

³⁰² **lack Major.** Lago Maggiore.

³⁰³ **admireeren.** bewonderen.

³⁰⁴ **stuytende.** gegrensd.

³⁰⁵ **afreusheid.** schrikbarendheid.

³⁰⁶ **steriliteit.** onvruchtbaarheid.

³⁰⁷ **distantie.** afstand.

³⁰⁸ **Iselmonde.** IJsselmonde.

³⁰⁹ **magnificentie.** grootsheid.

³¹⁰ **delicien.** heerlijkheden.

³¹¹ **apele van China.** sinaasappels.

³¹² **iet.** al.

³¹³ **manqueerden.** ontbrak.

³¹⁴ **spatie.** ruimte.

³¹⁵ **quaelijck.** moeilijk.

³¹⁶ **een halve mergen.** Een morgen is een oude landmaat die niet overal even groot was. Een halve Rijnlandse morgen is ongeveer 4250 m².

³¹⁷ **Op het...heerlijck gemeubleert.** Het betreft het Isola Bella, genoemd naar Isabella D'Adda, de echtgenote van Carlo III Borromeo (1586-1652). Op het eiland liet deze graaf in 1632 het Palazzo Borromeo bouwen.

³¹⁸ **sachmen.** zag men.

³¹⁹ **gemelleert.** gemengd.

³²⁰ **considereerde.** beschouwde.

³²¹ **verwulfte.** gewelven.

stonden daer dan boven op wederom aerde gebrocht was. De verwulfsels dien voor groten en diergelijke fraicheid. De andere sijde van t' eylandeken vertoonde sich in gebouw van steen. Wij spraecten den architect, die ons seijde dat hij daer op meest gespeculeert³²² hadt om de eene sijde rustic³²³ te maeken en de andere sijde van architecture. Wij vonden hier extraordinaere fraeje waterwercken en onder andere een cascade³²⁴ van veertich trappen hooch.

22v Hier van daen voeren wij naer het andere eylandeken, t' welck wat ouder is, doch mede op de selve manier, doch soo kostelijck niet als het eerste.³²⁵ Den thuyt man, siende dat wij lust hadden om oranje appelen te eeten, die daer in groote overvloed waeren, dede ons door sijn vrouw, dat een seer soet wijfie was en de fraeijste die ick in Milan gesien hebbe, een groot bassijn met oranje appele, oranje de Portugal³²⁶, soete citroen, sueren en cedraeten³²⁷ seer beleefdelyck presenteeren. Voorwaer, het wijfie dede het met soo goede gratie dat ick wel gelooven soude dat sij wel meer onder cavaliers geweest was. Wij naemen al dit tuych³²⁸ in onse barck en voeren naer seeker stedeken, Arena genaemt, omtrent seven ueren van dese lusthuysen.³²⁹ Hier bleven wij des avonts slaepen. Wij vonden oock onse paerden hier, dewelcke wij over hadden laete setten, alsoo wij des anderen daechs naer Orten³³⁰ van meijninge³³¹ waeren te rijden.

Den 15 october, maendach, sijn wij des s' morgens met den dach van Orto gereden. t' Selve is een dorpie gelegen over de voet van een berchie³³² op de kant van een groot meer, sijn naem van dit plaetsie voerende, als Lago d'Orto.³³³ Op dit berchie was een klooster van capucijnen en aen t' selve klooster en bosie, doch t' heerlijckste desert³³⁴ dat men sich kost imagineeren³³⁵ ten aensien van de versceijdenheijt van de gesichten³³⁶, soo over de voorscreeve meer als de omleggende companie. In dit desert waeren 18 capellen, admirabel gescildert en gevult met de heerlijckste beelden,³³⁷ die ick tot die tijt toe gesien hadde.³³⁸ De selve sijn alle geboutseert en representeeren het leven van St. Franciscus³³⁹, t'

³²² **op meest gespeculeert.** daarover het meeste nagedacht.

³²³ **rustic.** rustiek.

³²⁴ **cascade.** waterval.

³²⁵ **t' welck...het eerste.** Het betreft het Isola dei Pescatori.

³²⁶ **oranje de Portugal.** bloedsinaasappels.

³²⁷ **cedraeten.** Een cedraet of een sukadecitroen is een grote, bittere citroensoort met een dikke schil.

³²⁸ **dit tuych.** deze spullen.

³²⁹ **dese lusthuysen.** dit buitenverblijf.

³³⁰ **Orten.** Orta San Giulio.

³³¹ **van meijninge.** van plan.

³³² **een berchie.** Het gaat hier om de Sacro Monte di Orta.

³³³ **Lago d'Orto.** Lago d'Orta.

³³⁴ **t' heerlijckste desert.** de mooiste wildernis, de mooiste woestenis.

³³⁵ **imagineeren.** voorstellen, inbeelden.

³³⁶ **gesichten.** uitzichten, vergezichten.

³³⁷ **In dit...heerlijckste beelden.** Aan het einde van de achttiende eeuw stonden er twintig kapellen op de Sacro Monte di Orta. Ten tijde van Ruysch waren dat er blijkbaar slechts achttien.

³³⁸ **die ick...gesien hadde.** Deze zin suggereert dat Ruysch het reisverslag op een later moment heeft geschreven of heeft bewerkt.

³³⁹ **De selve...St. Franciscus.** De Sacro Monte di Orta is gewijd aan de heilige Franciscus. De kapellen die zijn leven vertolken, zijn in de zestiende en zeventiende eeuw gemaakt door verschillende Italiaanse kunstenaars.

welck sij pretendeeren in alle voorvallen conform te sijn met dat van onsen salichmaeker. Wij wierden door twee capucijnen geleijt. De selve waeren seer eerlijke luyden, maer anders seer ignorant.³⁴⁰

23R Naer dat wij dit besien hadden, gingen wij beneden in t' dorp ons hardt wat sterken en sonden aen de voorscreeve paters broot en wijn met een scootel gebraet tot danckbaerheid van haere moeijten. Hier van daen sijn wij met onse paerden over het voorscreeve Lago d'Orto gevaeren, doch in midden mosten wij een dorpie, t' welck op een rots leijt,³⁴¹ voor bij en soude daer op gegaen sijn ten waere ons de tijt niet gemanqueert soude hebben om des avonts te Verallo³⁴² te arriveeren. Dese goede menschen gelooven dat op dese rots of eijlandt wel eertijts soo veel venijnige slangen³⁴³ huys hielden³⁴⁴ dat geen mensch daer op kost dueren³⁴⁵ tot de tijt toe dat den heijligen Franciscus bij gebreck van een scuyt³⁴⁶ op sijn mantel daer na toe is gevaeren en door syn presentie ende gebeden alle de slangen niet alleen heeft doen retireeren³⁴⁷ in seker geberghte aen de andere sijde van t' lac, maer selfs aen de voornoemde slangen voor altoos haer venijn heeft wech genoomen.³⁴⁸ In de kerck³⁴⁹ is desen heijliche sijn voorscreeve mantel en rock noch te sien en oock syn staf, die van de eenvoudige³⁵⁰ seer devoot gekust werden.³⁵¹ Des avonts arriveerden wij te Verallo, doch hadden een seer moeilijken wech, alsoo wij continueel³⁵² bergen hadden die seer difficil³⁵³ waeren en tot Verallo toe duerden.

Dijnsdach den 16 otober sijn wij des s' morgens met den dach op den heijligen berch van Verallo³⁵⁴ geklommen. De selve is seer hooch en was wel gestraet om op te kunnen koomen, doch alsoo de blaederen al in groot quantiteijt gevallen waeren en dat het des nachts seer geregent hadde, soo was de passagie door de gladdicheid³⁵⁵ seer difficil. Naer dat wij eijndelijck daer op geraeckt waeren, vonden wij wederom een desert op de selve manier als dat van Orto, doch de capelle waeren 58 in getalle en veel groote³⁵⁶ en wel viermael soo vol beelden.³⁵⁷

³⁴⁰ **ignorant.** onwetend, dom.

³⁴¹ **een dorpie...rots leijt.** Het betreft het Isola San Giulio.

³⁴² **Verallo.** Varallo.

³⁴³ **venijnige slangen.** gifslangen.

³⁴⁴ **huys hielden.** woonden, leefden.

³⁴⁵ **dueren.** uithouden.

³⁴⁶ **scuyt.** schuit, boot.

³⁴⁷ **retireeren.** terugtrekken.

³⁴⁸ **Dese goede...wech genoomen.** Volgens de ontstaanslegende was het niet St. Franciscus, maar de heilige Julius van Novara die naar het eiland voer op zijn mantel, de gevreesde slangen wegzond en op deze plek een kerk bouwde.

³⁴⁹ **In de kerck.** Het betreft de Basilica di San Giulio.

³⁵⁰ **eenvoudige.** eenvoudigen, simpele zielen.

³⁵¹ **In de...gekust werden.** De relieken die Ruysch beschrijft, zijn niet van St. Franciscus of St. Julius van Novara. Mogelijk behoorden ze toe aan de Italiaanse kerkhervormer Guglielmo da Volpiano (962-1031) die op dit eiland werd geboren.

³⁵² **continueel.** voortdurend.

³⁵³ **difficil.** moeilijk te passeren.

³⁵⁴ **den heijligen berch van Verallo.** De Sacro Monte di Varallo is net als de eerdergenoemde Sacro Monte di Orta een van de heilige bergen van Piëmont en Lombardije.

³⁵⁵ **gladdicheid.** gladheid.

³⁵⁶ **groote.** groter.

De selve waeren seer heerlijk. De scilderijen nevens de statuen waeren van de selve meester als die van Orto, doch syn naeme hebbe ick vergeeten.³⁵⁸ Hij is een Milanees en seer geestimeert ³⁵⁹ in Italie. Dese voorscreve capellen representeerden het gansche leve, lijden en sterve van de heer Christus.³⁶⁰ In de kerck van het klooster³⁶¹ wiert ons verthoont seeker Mariae beelt gemaect, soo sij voorgaeven, door de handt van Lucas³⁶², een copije van de sweet doeck Cristi³⁶³, de celle van St. Carlo³⁶⁴ en noch een deel grolle³⁶⁵ meer. Den berch wederom afkommende, passeerden wij een winkel daer wij een fraeij pater noster³⁶⁶ of twee kochten. Wederom te Veral³⁶⁷ komen, naemen wij een goet onbijt voor ons middachmael en steegen voorts te paert, rijdende op Bellegio³⁶⁸, waer wij des nachts bleven.

Woensdach den 17 naemen wij de reijs aen naer Milaen en gingen wederom logeeren in ons oude logement.³⁶⁹ Wij hadden den heelen dach een continueelen slach regen.

Donderdach den 18 october hebben wij door gebracht met dese naervolgende saeken te besien. Eerst het casteel of de citadelle, die voor de formidabelste gehoude wert van geheel Italie.³⁷⁰ De selve is vast aen de stadt of te naesten, bij half daer in en half daer buyte. De besettinge is ordinaris ³⁷¹ van 500 Spaeniaerts³⁷² en wert van een particulier gouverneur gecommandeert, dewelke niet dependent³⁷³ van de gouverneur generael is.³⁷⁴ Dit fort gelijkt meer aen een steedeken dan aen casteel, want het selve is anderhalve mijl in t' ronde. Daer

³⁵⁷ **Naer dat...vol beelden.** De Sacro Monte di Varallo heeft vijfenveertig kapellen en meer dan achthonderd standbeelden.

³⁵⁸ **De scilderijen...ick vergeeten.** Waarschijnlijk bedoelt Ruysch de beeldhouder Dionigi Bussola (1615-1687) die ook op de heilige bergen van Varallo, Varese en Domodossola heeft gewerkt.

³⁵⁹ **geestimeert.** geacht, gewaardeerd.

³⁶⁰ **Dese voorscreve...heer Christus.** De kapellen representeren onder andere de annunciatie, de aankomst in Bethlehem, het laatste avondmaal, de begrafenis en de opstanding.

³⁶¹ **In de...het klooster.** Het betreft de Basilica dell'Assunta.

³⁶² **seeker Mariae...van Lucas.** Volgens de katholieke traditie heeft de apostel Lucas verschillende afbeeldingen gemaakt van de maagd Maria.

³⁶³ **een copije...doeck Cristi.** De zweetdoek of het sudarium van Christus werd bewaard in de Spaanse stad Oviedo. Om die reden heeft Ruysch het hier over een kopie.

³⁶⁴ **de celle van St. Carlo.** De heilige Carolus Borromeus (1538-1584) was aartsbisschop van Milaan en een belangrijke kerkhervormer. Volgens de overlevering bezocht hij viermaal de Sacro Monte di Varallo, waar hij bidde in de kapel Gesù nell'Orto degli Ulivi.

³⁶⁵ **grolle.** onbeduidende voorwerpen, prullen.

³⁶⁶ **fraeij pater noster.** fraaie rozenkrans.

³⁶⁷ **Veral.** Varallo.

³⁶⁸ **Bellegio.** Mogelijk gaat het om Oleggio.

³⁶⁹ **ons oude logement.** Eerder sliep Ruysch in de herberg De Drie Koningen. Zie ook f. 20r.

³⁷⁰ **Eerst het...geheel Italie.** Het Castello Sforzesco was een van de grootste kastelen van Europa.

³⁷¹ **ordinaris.** gewoonlijk.

³⁷² **De besettinge...500 Spaeniaerts.** Het hertogdom van Milaan was tussen 1535 en 1706 in Spaanse handen.

³⁷³ **dependent.** afhankelijk.

³⁷⁴ **dewelke niet...generael is.** De eerdergenoemde Zuid-Nederlandse militair en diplomaat Claude Lamoral I van Ligne (1618-1679) was gouverneur van Milaan in 1674. Hij stond in dienst van de Spaanse koning Karel II (1661-1700).

syn seer wijde straeten in, frae huysen, selfts paleijse voor de principaelste³⁷⁵ officiers, winkels daer alles t' geene tot onderout van s' menschen leven van nooden is gevonden wert. Daer sijn vijf putten, die niet alleen noijt drooch werden, maer selfs waeter aen de graften³⁷⁶ geven soo dat de vyandt die noijt drooch kan maeken. Daer is een hospitaal en een kerck.³⁷⁷ Op de groote plaets
23v souden wel ses duysent man met fatsoen in de waepen kunnen staen. Daer is, soo in t' magazyn als op de wal, een groote quantiteit van seer soon gescut, altemael metael. Het fort is een hexagone³⁷⁸ en met alle de precautie³⁷⁹ gefortificeert die men soude kunnen gebruyke. Men liet ons een stuck gescut sien t' welck den maerscalk de Crequi doot heeft gescooten doen hij Breemen belegerde.³⁸⁰

Hier van daen reden wij naer een kerck genaemt La Ma Donna di Gratia en van daer naer de kerck van St. Victor,³⁸¹ die admirabel fray vergult is. Deselve is toebehoorende aen de Patres Olivietanen.³⁸² In dese kerck saegen wy dat heerlijke scilderij van Raphael Urbino³⁸³, representeerende St. Joris vechtende tegens den draeck.³⁸⁴ t' Klooster is admirabel, seer groot en net met dubbelde³⁸⁵ gaelerijen, alle ondersteunt van groote pijlaeren.

Hier van daen sijn wij naer St. Ambrosius³⁸⁶ gegaen. De selve kerck is seer groot en out. Men wees ons de deuren dewelcke dien out vader³⁸⁷ liet sluyten om den inganck te beletten aen den keijser Theodosius³⁸⁸ om dat hij in Tessalonica³⁸⁹ een massacre³⁹⁰ hadt doen doen, daer over de seve duysent menschen om gebracht wierden.³⁹¹ t' Lichaem van Ambrosius soude onder het groote altaer begraeven sijn. Men siet selfs in die kerck een serpent van metael, t' welck het selve soude syn naer haer voorgeven dat Moses opgerecht heeft door

³⁷⁵ **principaelste.** voornaamste.

³⁷⁶ **grachten.** grachten.

³⁷⁷ **Daer is...een kerck.** Volgens de reisbeschrijving *Nella sua Relazione della città (...)* van Galeazzo Gualdo uit 1666 had het Castello Sforzesco meerdere hospitalen en kerken.

³⁷⁸ **hexagone.** zeshoek.

³⁷⁹ **de precautie.** voorzorgsmaatregelen.

³⁸⁰ **Men liet...Breemen belegerde.** Charles I de Blanchefort (c. 1578-1638) was markies van Créquy. Volgens de overlevering werd hij geraakt door een kanonskogel tijdens het beleg van Bremen in 1638. Andere bronnen melden echter dat hij stierf tijdens de belegering van Crema in datzelfde jaar.

³⁸¹ **een kerck...St. Victor.** Het betreft de Chiesa di Santa Maria della Grazie al Naviglio en de Chiesa di San Vittore al Corpo.

³⁸² **Patres Olivietanen.** De olivetanen zijn een katholieke orde.

³⁸³ **Raphael Urbino.** Rafaël (1483-1520) van Urbino was een beroemde kunstenaar.

³⁸⁴ **In dese...den draeck.** Over welk schilderij het gaat, is onduidelijk. Mogelijk vergist Ruysch zich in de maker. Rafaël maakte twee schilderijen over St. Joris en de draak, maar deze stonden beide in Parijs.

³⁸⁵ **dubbelde.** dubbele

³⁸⁶ **St. Ambrosius.** Het betreft de Basilica di Sant'Ambrogio. De basiliek is vernoemd naar St. Ambrosius (339-397), kerkvader en bisschop van Milaan. De heilige ligt begraven in deze basiliek.

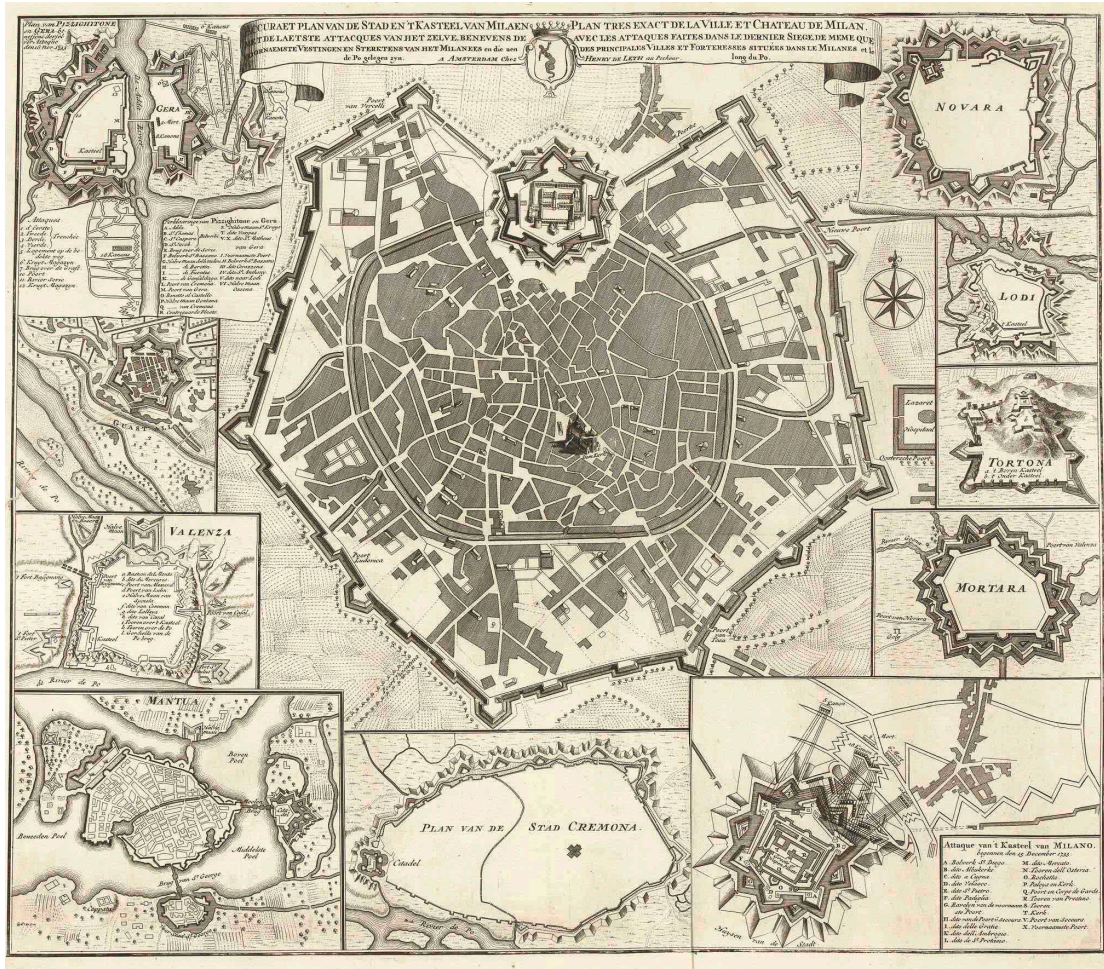
³⁸⁷ **out vader.** patriarch, kerkvader.

³⁸⁸ **den keijser Theodosius.** Theodosius I (c. 346-395) was keizer van het oostelijke deel van het Romeinse Rijk tussen 379 en 394.

³⁸⁹ **Tessalonica.** Thessaloniki.

³⁹⁰ **massacre.** bloedbad.

³⁹¹ **Men wees...gebracht wierden.** In 390 werd de Romeinse legerleider Butherik vermoord door inwoners van de Griekse stad Thessaloniki. Als represaille liet keizer Theodosius I naar verluidt duizenden inwoners ter dood brengen. Als reactie op dit bloedbad liet Ambrosius, de bisschop van Milaan, de keizer niet toe tot de eucharistie totdat hij boete had gedaan.

Afbeelding 3: Plattegrond van Milaan uit 1713. Afbeelding van het Rijksmuseum.

Afbeelding 4: Kerkvader Ambrosius. Gravure van Hieronymus Wierix, Laurens Beyerlinck, Johannes Baptista Vrints uit 1586. Afbeelding van het Rijksmuseum.

ordere van Godt den Heere.³⁹² Men siet hier mede de capelle daer St. Augustinus en Adeodatus met sijn vriend Alipius gedoopt sijn³⁹³, soo als de inscriptie op het altaer getuycht. St. Ambrosius en Augustinus van dese capelle naer de kerck gaende, maeckten het hymnus³⁹⁴ Te Deum.³⁹⁵ Den een en den anderen maeckten bij beurten een couplet alternativement.³⁹⁶ Aen de andere syde van de kerck is een capelle op die plaets daer Augustinus sich bekeert heeft. Aen dese kerck is mede een seer magnifijck klooster, amen. Hier van daen gingen wij naer de kerck van St. Historsius³⁹⁷ en eijndigden hier mede onsen dach.

Vrijdach den 19 october sijn wij in t' geselschap van de heer Settale wesen besichtigen de kerck genaemt La Passion.³⁹⁸ De selve was seer wel georneert³⁹⁹ en mede annex⁴⁰⁰ aen een magnifijck klooster. Hier naer het seminarium dat St. Carlo Boromeo heeft doen timmeren tot onderhout van 200 student.⁴⁰¹ t' Batiment⁴⁰² is seer magnifijck, vierkant met een groot plaets in t' midden. 't Selve rust op al op pilaeren, die drie galerijen boven den anderen maeken. Wij besaegen noch een ander, t' welck voor de Switsers bij den selven fondateur⁴⁰³ gesticht was.⁴⁰⁴ De constructie was seer op eene manier, maer niet heel voltrokken.

24R Hier van daen reden wij even buyten de stadt en besaegen het Lasaretto, mede gesticht bij den voorscreve St. Carlo Boromeo.⁴⁰⁵ Daer sijn soo veel kamerties als daegen in t' jaer en ider kamertie heeft alle sijn nootsaekelijke commoditeyt.⁴⁰⁶ De plaets is vierkant en gelijkent wel aen onse hofies voor oude luyde⁴⁰⁷, doch extraordinaeris groot. In t' midden is een opene capelle, dewelke van alle de sieken besien kan werden om de misse altoos te kunnen bij woone in

³⁹² **Men siet...den Heere.** Om zijn volk te bewijzen dat God aan Mozes was verschenen, veranderde God de staf van Mozes in een slang (Exodus 4:2-5). In de Basilica di Sant'Ambrogio staat een bronzen slang, geschonken door de Byzantijnse keizer Basileios II. Lange tijd werd aangenomen dat dit de slang uit de Bijbel was.

³⁹³ **Men siet...gedoopt sijn.** In 387 werden St. Augustinus (354-430), zijn zoon Adeodatus en zijn vriend Alipius gedoopt door St. Ambrosius.

³⁹⁴ **hymnus.** hymne.

³⁹⁵ **St. Ambrosius...Te Deum.** Volgens de overlevering maakten St. Ambrosius en Augustinus in beurtzang de beroemde hymne Te Deum ter gelegenheid van Augustinus' doop. Tegenwoordig wordt de hymne doorgaans toegeschreven aan St. Nicetas van Remesiana.

³⁹⁶ **alternativement.** elkaar afwisseld, in beurtzang.

³⁹⁷ **de kerck van St. Historsius.** Onzekere betekenis.

³⁹⁸ **de kerck genaemt La Passion.** Het betreft de Chiesa di Santa Maria della Passione.

³⁹⁹ **georneert.** versierd.

⁴⁰⁰ **annex.** behorend.

⁴⁰¹ **Hier naer...200 student.** Het seminarium Arcivescovile di Milano werd geopend in 1564 ten tijde van Carolus Borromeus.

⁴⁰² **Batiment.** gebouw.

⁴⁰³ **fondateur.** stichter.

⁴⁰⁴ **Wij besaegen...gesticht was.** Het tegenwoordige Palazzo del Senato huisvestte in de zeventiende eeuw een Zwitsers seminarium, het Collegio Elvetico. Het was echter niet Carolus, maar Federico Borromeus die het seminarium liet bouwen.

⁴⁰⁵ **het Lasaretto...Carlo Boromeo.** Het Lazzaretto di Milano was een ziekenhuis voor pestlijders, gebouwd ten tijde van Carolus Borromeus. Na de pestepidemie van 1630 kreeg het gebouw echter een andere functie.

⁴⁰⁶ **commoditeyt.** gemakken.

⁴⁰⁷ **hofies voor oude luyde.** In de Republiek waren er kleine liefdadigheidshofjes voor bejaarden.

haer bedt.⁴⁰⁸ Daer loopt een galerije voor de camers rontom t' gebouw en wert ondersteunt van 134 pilaeren van marmersteen. Hier van brachten wij de heer Settale wederom aen syn huys en eijndigde onsen dach.

Saterdach den 20 october sijn wij des s' morgen met een koets met vier paerden naer Pavie⁴⁰⁹ gereden. Wij troffen wederom het ongeluck van extraordinaris quaet weder en hadden een continueelen regen van den ochtent tot den avont. Wij quaemen daer aen omtrent te vier ueren naer de middach, doch onder wege besaegen wij dat vermaerde klooster van de chartreusen.⁴¹⁰ t' Is t' heerlijkste klooster dat ick ergens gesien hebbe en is altemael met loot⁴¹¹ bedeckt.

De kerck is een van de heerlijkste van geheel Italie, doch van een oude gottische architecture. De facade is van wit marmer, altemael en bas relief en soo curieus gesnede dat men het vermaeck een dach daer op sou kunnen speculeeren, behalve alle de busten en statuen die daer op staen en in gevoecht sijn. Alle de capelle syn admirabel kostelijck en ider is van versceyde marmer en de altaeren van versceijde architecture. Den tabernakel⁴¹² wort geestimeert op tachtich duysent rijxdaelders. Daer is een seer heerlijk graf van Johan Galeosso Visconti, hertoch van Milan en fondateur van dit clooster.⁴¹³ De costelijckheit⁴¹⁴ van de sacristij is onwaerdeerlijck.

Naer dat wij des avonts te Pavie waeren aengekoomen, soo liepen wij niet tegenstaende de swaeren regen noch besien t' geen daer notabel was om des anderen daechs wederom tijdelijck⁴¹⁵ te Milan te kunnen sijn. Hier is mede een collegie, t' welck gesticht van St. Carlo Boromeo⁴¹⁶, als mede een van Sixtus de vijfde.⁴¹⁷ Den dom⁴¹⁸ is remarkabel⁴¹⁹ ten aensien van seekere mast van een scip, die sij seggen willen dat de lance van Rolando le Furieus⁴²⁰, een groot beelt van metael van Constantinus⁴²¹ en graf van seeker bisscop van die stadt genaemt

⁴⁰⁸ In 't...haer bedt. Het Lazzaretto had een bescheide kapel in het midden van het pand. In 1576 liet Carolus Borromeus de dichtbijzijnde Chiesa di San Carlo al Lazzaretto bouwen.

⁴⁰⁹ Pavie. Pavia.

⁴¹⁰ dat vermaerde...de chartreusen. Het betreft het kartuizerklooster Certosa di Pavia.

⁴¹¹ loot. glas-in-loodramen.

⁴¹² tabernakel. baldakijn, troonhemel bij het hoofdaltaar.

⁴¹³ Daer is....dit clooster. Gian Galeazzo Visconti (1347-1402), hertog van Milaan, stichtte in 1396 het Certosa di Pavia. Zijn graf is in dit klooster te vinden.

⁴¹⁴ costelijckheit. waarde.

⁴¹⁵ tijdelijck. op tijd, tijdig.

⁴¹⁶ Hier is...Carlo Boromeo. Carolus Borromeus stichtte in 1561 het Collegio Borromeo in Pavia.

⁴¹⁷ als mede...de vijfde. Ruysch verwijst waarschijnlijk naar het Collegio Ghislieri, opgericht in 1567 door paus Pius V (1504-1572).

⁴¹⁸ Den dom. Het betreft de Dom van Pavia.

⁴¹⁹ remarkabel. opmerkenswaardig, interessant.

⁴²⁰ de lance...le Furieus. Roland was een ridder aan het hof van Karel de Grote in de achtste eeuw, wiens heldendaden vooral bekend zijn uit het twaalfde-eeuwse *Chanson de Roland* en het gedicht *Orlando Furioso* van Ludovico Ariosto (1474-1533) uit 1510. Er zijn verschillende relieken van Roland te vinden, zoals zijn hoorn Olifant in Bordeaux en zijn zwaard Durendal in Rocamadour. Over Orlando's lans is echter niets bekend, maar mogelijk gaat het om de magische lans van zijn mederidder Astolfo. Meerdere reizigers maken gewag van de lans in de Dom van Pavia.

⁴²¹ een groot...van Constantinus. Voor de Dom van Pavia stond in de zeventiende eeuw het Regisole, een antiek bronzen beeld van een ruiter die werd geïdentificeerd als de Romeinse keizer Constantijn de Grote (c. 280-337).

24v Sauli.⁴²² In de kerck van den augustinen saegen wij het graf van dien vermaerden out vader Augustinus.⁴²³ t' Selve is altemael van witte marmer, admirabel gesneden doch van seer barbare arctecture.⁴²⁴

Naderhandt besaegen wij de beendere van de Franschen, dewelcken in die vermaerde bataille⁴²⁵ bij Pavie gebleven sijn.⁴²⁶ t' Volck gelooft dat de selve door miracel alder bij den andere gekoomen sijn. Wij saegen naderhandt in de kerck van de cordeliere⁴²⁷ t' graf van den vermaerden Baldus⁴²⁸ en eijndelijck de brugge die over den Ticin loopt.⁴²⁹ De selve is bedeckt met een galerije soo dat men in den regen drooch kan gaen. De stadt is al heel groot, doch seer desert⁴³⁰, tamelijck wel gefortificeert. Dese stadt is de woonplaets geweest van twaelf koninge van Lombardijen.⁴³¹

Sondach den 21 october sijn wij des s' morgens wederom naer Milan gereden en arriveerden daer tijdelijck. Wij hoorden tegens den avont den musieck van drie nonneties, dat admirabel was.

Maendach den 22 october sijn wij bij de koopman van neef Van Hoogheveen geweest en van daer naer seeker klooster van nonneties, daer wij een seer fraje en aengenaeme abdisse vonden. Sij hadt de beleeftheid van een mis in musieck voor ons te laeten doen, die al tamelijck goet was. Naer de mis praeten wij noch wat met haer en kochten wat pomade⁴³² en essence, die sy daer seer goet maeken.

Hier van daen syn wij naer den dom⁴³³ gegaen. Deselve wert altemael van massif marmer gebouwt, doch ick geloove niet dat dat werck oyt voltroekken sal werden. In t' midden is het graf van St. Carlo Boromeo, den tweeden Ambrosius van Milan.⁴³⁴ Ider pilaer die hier in staet wert geestimeert op tien duysent rijxdaelders en daer staen van de selve hondert en twintich in de kerck. Daer staen alreede buyten om de kerck ses hondert statuen van wit marmer en sij willen seggen dat de minste duysent rijxdaelders soude gekost hebben, doch ick geloove dat dese magnificentie veel in woorden bestaet. Niet te min is dit het pompeuste⁴³⁵ werck naer St. Pieter te Romen dat ick oijt gesien hebbe.⁴³⁶ Daer

⁴²² **graf van...genaemt Sauli.** St. Alexander Sauli (1534-1592) was bisschop van Pavia. Hij werd begraven in de dom.

⁴²³ **In de...vader Augustinus.** In de zeventiende eeuw werd aangenomen dat het lichaam van St. Augustinus in de Basilica di San Pietro in Ciel d'Oro in Pavia lag.

⁴²⁴ **arctecture.** architectuur. Mogelijke verschrijving. Ruysch breekt het woord bij 'ar' af en gaat door op de volgende zijde.

⁴²⁵ **bataille.** slag, strijd.

⁴²⁶ **Naderhandt besaegen...gebleven sijn.** In 1525 vond de slag bij Pavia plaats.

⁴²⁷ **kerck van de cordelieri.** minderbroederkerk. Naar welke kerk Ruysch verwijst, is onduidelijk.

⁴²⁸ **t graf van den vermaerden Baldus.** Baldus de Ubaldis (1327-1400) was een Italiaanse jurist en hoogleraar aan de universiteit van Padua.

⁴²⁹ **de brugge...Ticin loopt.** Het betreft de Ponte Coperto.

⁴³⁰ **desert.** verlaten.

⁴³¹ **Dese stadt...van Lombardijen.** Pavia was van 572 tot 774 de voornaamste stad van het Longobardische Rijk.

⁴³² **pomade.** appeldrank.

⁴³³ **den dom.** Het betreft de Dom van Milaan.

⁴³⁴ **In t'...van Milan.** Net als St. Ambrosius was Carolus Borromeus zeer belangrijk voor Milaan.

⁴³⁵ **pompeuste.** statigste, meest luisterrijke.

sijn twee incomparable⁴³⁷ beelden onder een van St. Bartelemij en een van Adam, van de handt van Cristophe Cibo.⁴³⁸ Dese kerck is van de oude gottische architecture en is wel twee hondert en vijftich passen lanch. Boven in de voute wert een spijker bewaert van onsen salichmaeker.⁴³⁹ Wij klommen boven op de kerck, die seer hooch is, en ondeckten daer de gansche stadt en het vlackke velt, t' welck een seer aengenaem gesicht.

Naer dat wij wederom benede gekoomen waeren, gingen wij op 't bassecourt van het paleijs van den gouverneur van t' landt⁴⁴⁰, doch alsoo daer niet notabels te sien was, noch van gebouw, noch van meublen, soo contenteerden⁴⁴¹ wij ons met het selven van buyten maer eens te aenscouwen.

25R Des naemiddachs gingen wij de heer Settale in zijn laboratorium om ons afsceijt van hem te neemen en naer dat wij daer met praeten tot den avont tot onsen tijt door gebracht hadden, syn wij naer zijn huys gegaen alwaer ick tot acht ueren toe op syn kaemer bleef sitten scrijven eenige galanterijen.⁴⁴² En naer dat wij gedaen hadden, naemen wij ons afsceijt en gingen naer huys. Voorwaer, dese man toonden ons de meeste affectie van de werelt en seijde dat hij Godt Almachtich voor ons soude bidden dat wij onse reijs geluckkich mochten voltrekken en dat hij noch eens weer soude mogen sien.

Dijnsdach den 23^e october. Soo als wij des ochtens opstonden, vertoonden sich voor onse deur een ouden grijsaert, die van onder syn mantel van daen haelden een silvere ben⁴⁴³ gevult met seeker soort van bescuyt op de manier als macarons en gemelleert met pomade en essencie. t' Selve was toe gedeck met een root sijde kleetie en daer boven op leijde een brief. t' Complimenten was dat la donna Alma Serena d'Artemanie ons goeden morgen liet seggen en dat sij versocht dat wij met desen onbijt ons selven wat wilde versterken tegens de reijs die sij gehoort hadde dat wij noch dien ochtent meenden aen te neemen. Wij naemen t' present sonder eenige ceremonie aen en sonden desen ouden Mercurius⁴⁴⁴ met zijn ben en kleetie nevens een rijxdaelder, die hij alsoo wel als wij sonder eenige difficultheijt⁴⁴⁵ aen nam, wederom wech.

Dewijle wij besich waeren met den brief openen, soo quam onsen vrient Hippolito⁴⁴⁶ in, dien ick vraegde wat dit regael⁴⁴⁷ beduyden en of dat in Milan de

⁴³⁶ **Niet te...gesien hebbe.** Deze zin suggereert dat Ruysch het reisverslag op een later moment heeft geschreven of heeft bewerkt.

⁴³⁷ **incomparable.** onvergelijkbare.

⁴³⁸ **een van...Cristophe Cibo.** Het standbeeld van St. Batholomeus werd gemaakt door de Italiaanse beeldhouwer Marco d'Agrate (c. 1504-c. 1574). Ruysch schrijft dit beeld ten onrechte toe aan Christophe Cibo, wat overigens ook is gebeurd in het veelgelezen reisboekje *Délices de l'Italie* van Rogissart uit 1706. Mogelijk gebruiken zowel Rogissart als Ruysch een foutieve bron.

⁴³⁹ **Boven in...onsen salichmaeker.** In de Dom van Milaan werd de spijker van het Heilige Kruis bewaard, die volgens de overlevering gevonden werd door St. Helena.

⁴⁴⁰ **het paleijs... t' landt.** Het betreft het Palazzo Reale di Milano. De eerdergenoemde Claude Lamoral I van Ligne was gouverneur van Milaan.

⁴⁴¹ **contenteerden.** vermaakten.

⁴⁴² **galanterijen.** galante stukjes.

⁴⁴³ **ben.** mandje.

⁴⁴⁴ **Mercurius.** bode. Mercurius is de bode van de Romeinse goden.

⁴⁴⁵ **difficultheijt.** moeilijkheid.

⁴⁴⁶ **onsen vrient Hippolito.** Waarschijnlijk betreft het dezelfde bediende die op f. 19r werd genoemd en die Ruysch bijstond tijdens zijn verblijf in Milaan.

⁴⁴⁷ **dit regael.** deze traktatie.

manier was dat men de luyde die onbekent waeren eerst op haer vertreck regaeleerden.⁴⁴⁸ Soo antwoorden hij mij dat hij oorsaeck was en dat bij geval van dese misterie, want dat hij daechs te vooren in seeker klooster voet dese dame spreekende over particuliere affairen⁴⁴⁹ sich hadde laeten ontvallen dat hij ons daechs te vooren musieck hadde doen hooren in een ander klooster en dat de abdisse ons seer beleeft getracteert hadde.⁴⁵⁰ Waerop sy antwoorde waerom dat hij ons niet bij haer gebracht hadde, dat sij alsoo wel kosten singen als de anderen en dat sij alsoo lief een braaf cavallier saegen als de anderen. Hijppolito maeckten hier op sijn excusen dat een van de cavalliers sich niet genoeg kost expliceeren⁴⁵¹ en dat den andere mede wat difficiël Itaeliaens sprack, doch replicieerden⁴⁵² dat sij mirakel deden en dat sij de stommen wel kosten doen spreken, doch dat sij geen hoop hadt van t' selve nu aen ons te kunnen exerceeren⁴⁵³, dewijle wij s' anderen daechs van meijninge waeren te vertreckken. Niet te min dat sij wilde toonen dat haer goede wil niet gemanqueert hadde, dat sij ons s' morgens vroeg soude scrijven. Dese brief was een compliment dat het haer leet was dat sij ons niet gesien hadde, doch dat sij uyt Hijppolito gehoord hadt dat de oorsaeck daer van was dat wij niet de tael niet te recht kosten koomen; dat sij hoopte de eere van onse presentie te hebben als wij wederom van Rome soudén koomen en de tael tot onse commoditeijt⁴⁵⁴ soudén hebben; dat sij niet te min hadde wille toonen dat sij aen galante cavalliers altoos dienst socht te doen.

25v

Naer t' leese van desen brief ontbeeten wij eens hartich van de bescuïjties en ick trock met Hijppolito te velt en kocht vier en twintich pont fijne suiker⁴⁵⁵, naer dat wij van te vooren een briefken gescreeven hadde waer mede wij haer bedanckten en versochten maer een half uertie om onse devotie⁴⁵⁶ te koomen doen aen die santen⁴⁵⁷ die sulke profitable⁴⁵⁸ miraculen kosten doen. De suiker met den brief ginch daer naer toe en ick kreech tot antwoord dat ick gewacht⁴⁵⁹ soude werden. Neef van Hoogheveen bleef t' huys, alsoo hij een brief of twee naer huys most scrijven, en ick ginch met de soon van Hyppolito naer t' klooster, alwaer ick in een spreek kamer geleijt wiert daer heele goede stoelen stonden. En aen de andere sijde van de traelie⁴⁶⁰ was van gelijken soo daenigen kamertie. Eyndelijck quam de dame te voorscijn, die heel galandt toe getaekelt⁴⁶¹ was, alsoo haer klederen meer naer t' wereltlyke als geestelijke geleecken. Ick maeckten mij compliment daer sy seer aengenaem op antwoorden en wij praeten een half uertie met groot contentement saemen. Sij seijde dat sij mij seer

⁴⁴⁸ **regaeleerden.** trakteerden.

⁴⁴⁹ **particuliere affairen.** persoonlijke zaken.

⁴⁵⁰ **dat hij...getracteert hadde.** Ruysch verwijst naar de gebeurtenissen van 22 oktober. Zie f. 24v.

⁴⁵¹ **genoech kost expliceerden.** duidelijk genoeg kon maken.

⁴⁵² **replicieerden.** antwoordde.

⁴⁵³ **te kunnen exerceeren.** ten uitvoer te kunnen brengen.

⁴⁵⁴ **onse commoditeyt.** ons voordeel, ons gemak.

⁴⁵⁵ **en kocht...fijne suiker.** Mogelijk gaat het om een geschenk van suikerwerk.

⁴⁵⁶ **devotie.** verering.

⁴⁵⁷ **santen.** sint.

⁴⁵⁸ **profitable.** voordelige, aangename.

⁴⁵⁹ **gewacht.** verwacht.

⁴⁶⁰ **aen de...de traelie.** In kloosterorden werd er traliwerk gebruikt om bezoekers te scheiden van de zusters. Ruysch was hier dus waarschijnlijk op bezoek bij een zuster.

⁴⁶¹ **toe getaekelt.** uitgedost.

wel verstont en ick verstont haer oock soo dat daer geen ander different⁴⁶² was als een ijsere traelie. Eijndelyck beslooten wij een correspondentie met den andere te houden en daer mede sceijden ick van haer en nam noch ander mael mijn afsceijt van Settale, die mij alle mogelijke tekenen van tendresse⁴⁶³ betoonde. Hij embrasseerde⁴⁶⁴ mij en beloofde van gelijke de correspondentie met een briefken te onderhoude en, so ick weer wilden koomen, mij alles te leeren wat ick wilde.

Hier van daen ginch ick naer huys daer ick alles gereet vont om te vertreckken, doch wij naemen eerst een hartelijck⁴⁶⁵ onbijt, alsoo wij van intentie⁴⁶⁶ waeren des avonts eerst te eeten om onse reijs met spoet voor te setten. Wij vonden onder het geselschap den pater Olivietan en een Engelschen dominicaen nevens een Duytscher.

26R Milan is een heerlijke en groote stadt, doch gansch niet sterck ten aensien van haere fortificatie, maer wel ten aensien van het casteel, hier voor van gesproken. Een van de notabelste saeke van Milan is de groote quantiteyt van adel. Daer is in Milan een ongelooflijck getal van ambachts van ambachts lieden⁴⁶⁷, als silver smits, wapen maekers, syde werckers, rafineurs van gout en silver, en veel ander soort meer, doch de fraeyste handtwerkers waeren die in cristal en alderhande slach van artificiel glas en steen arbeyden. Wij saegen bij seeker man twee lijste van spiegels met blommen⁴⁶⁸ en lofwerck⁴⁶⁹ van cristal de montagne⁴⁷⁰ die van een onwaerdeerlyke⁴⁷¹ prijs waeren. Mede saegen wij in een winkel daer dese galanterij⁴⁷² verkoght wierden, extraordinaere scoone koppen van cristal, benevens een groote quantiteijt van alderhande kleyne fraicheden in ons landt onbekent. Ick soude wel wat provisie⁴⁷³ op gedaen hebbe, maer alsoo mijn beurs die reijs met mijn curieusheid⁴⁷⁴ in grooten twist waeren, soo kocht ick niet met alle om noch den eene noch den andere te offenceren.⁴⁷⁵ De stadt van Milan is oock seer considerabel ten aensien van de paleijsen die daer in groot getal sijn. Sij wilden ons seggen dat de koninck alle jaeren twee milionen en vierhondert duysent rijxdaelders soude treckken⁴⁷⁶, doch ick geloove dat het hier gaet gelijck in alle de landen onder Spaens gebiet.⁴⁷⁷ Den staet van Milan soude in noot vijftich duysent man op de been kunnen brengen. Den tegenwoordigen gouverneur, synde den prince van Ligne⁴⁷⁸, is

⁴⁶² **different.** onenigheid.

⁴⁶³ **tendresse.** genegenheid, tederheid.

⁴⁶⁴ **embrasseerde.** omarmde.

⁴⁶⁵ **hartelijck.** hartig.

⁴⁶⁶ **van intentie.** van plan.

⁴⁶⁷ **ambachts van ambachts lieden.** Mogelijke verschrijving.

⁴⁶⁸ **blommen.** bloemen.

⁴⁶⁹ **lofwerck.** loofwerk, versiering van geboetseerde of geschilderde bladeren.

⁴⁷⁰ **cristal de montagne.** bergkristal.

⁴⁷¹ **onwaerdeerlyke.** onschatbare.

⁴⁷² **galanterij.** kunststukjes, sierlijke snuisterijen.

⁴⁷³ **provisie.** voorraad.

⁴⁷⁴ **curieusheid.** nieuwsgierigheid.

⁴⁷⁵ **te offenceren.** aan te tasten, te beledigen.

⁴⁷⁶ **treckken.** ontvangen.

⁴⁷⁷ **doch ick...Spaens gebiet.** Het hertogdom van Milaan was tussen 1535 en 1706 in Spaanse handen. Ruysch wil hier waarschijnlijk zeggen dat Spanjaarden wel vaker bluffen of hoog van de toren blazen.

⁴⁷⁸ **Den tegenwoordigen...van Ligne.** De eerdergenoemde Claude Lamoral I van Ligne (1618-1679).

extraordinaris geconsidereert.⁴⁷⁹

Wij passeerden Lodi omtrent een myle weechs⁴⁸⁰, alsoo de koetsier daer niet vernachten⁴⁸¹ wilde om dat des s' morgens de poorten niet vroeck genoeg geopent wierden. Wij logeerde evenwel noch al tamelijck wel. Van Lodi weet ick niet te seggen, dewijle ick daer niet geweest ben.

26v Woonsdach den 24 dito syn wij des morgens voor de dach wederom voort gereijst en quamen des avonts tijdelijck te Piacenza. Wij meijnde de stadt wat door te gaen wandelen, maer een swaere slachregen weticaden⁴⁸² ons dat plaisir. Niet te min om onse curieusheid te voldoen, liepen wij naer de groote plaets om de twee beelden van bronse te sien. t' Representeert Alexander Pharnesius en t' ander Onufrius Parnesius beyde te paert seer heerlijck.⁴⁸³ Wij liepen de stadt noch wat door aen, kerck hier en daer in en uyt, en quaemen daer mede wederom in ons logement. De dames leven seer kluchtich⁴⁸⁴, alsoo sij voor een seer licht kalessie⁴⁸⁵ haer koejen spanne, t' welck ick onder wege gesien hebbe, en daer mede naer haer tuynen ryden en aldaer, soo wij geseyt wiert, deselve uytmelken en colation⁴⁸⁶ mede maeken. De stadt is seer desert, anders noch al aengenaem. De straeten syn nieuw doorgaens. De stadt is kleijn, doch seer aengenaem gelegen op de rivieren de Po en Trebia.⁴⁸⁷

Donderdach den 25 sijn wij naer een goet onbijt wederom voort' gereijst en des avonts in seeker vleckie⁴⁸⁸, St. Domingo⁴⁸⁹ genaemt, gelogeert.

Vrijdach de 26 sijn wij wederom vroeck voort' gegaen om dien selven morgen noch bij tijts te Parma te syn, gelijk wij oock aldaer ten 10 ueren aenquaemen. Wij lieten ons wat prepareren om te eeten en gingen ondertusschen de curieusheden besien als t' nieuw paleys⁴⁹⁰, dat heel fraij was, den thuyne, de leeuwen. Daer naer de stal die met over de hondert kostelijke paerden versien was en doe⁴⁹¹ de karossen⁴⁹² nevens de garderobe⁴⁹³ van de stal, daer wij ongeloofelijke magnificentie vonden en onder anderen een stel tot een koets met massijf silver beslaegen, als oock de tuygen met silvere gespen en spijkers versien, geborduert op root flueel, en aen wedersijde met silvere frangie.⁴⁹⁴

⁴⁷⁹ **geconsidereert.** gewaardeerd.

⁴⁸⁰ **een myle weechs.** met een mijl afstand.

⁴⁸¹ **vernachten.** overnachten.

⁴⁸² **weticaden.** Onzekere lezing.

⁴⁸³ **Niet te...seer heerlijck.** Op het Piazza Cavalli in Piacenza liet Ranuccio I Farnese (1569-1622), hertog van Parma en Piacenza, twee bronzen standbeelden maken van ruiters die hem en zijn vader Alexander (1545-1592) uitbeeldden. De beelden werden gemaakt door de Italiaanse kunstenaar Francesco Mochi (1580-1654).

⁴⁸⁴ **kluchtich.** wonderlijk.

⁴⁸⁵ **kalessie.** Een kales is een soort rijtuig.

⁴⁸⁶ **colation.** een praatje.

⁴⁸⁷ **Trebia.** Trebbia.

⁴⁸⁸ **vleckie.** dorpje.

⁴⁸⁹ **St. Domingo.** Deze plaats kon niet geïdentificeerd worden.

⁴⁹⁰ **t nieuw paleys.** Mogelijk gaat het om het Palazzo Ducale of het Palazzo del Comune.

⁴⁹¹ **doe.** toen.

⁴⁹² **karossen.** Een karos is een soort rijtuig.

⁴⁹³ **garderobe.** bergruimte.

⁴⁹⁴ **frangie.** franje.

Daer naer besaegen wij den dom en die vermaerde coupel gescildert door Corregge.⁴⁹⁵ Wij geraeckten oock met onse munike⁴⁹⁶ in t' klooster van St. Jan⁴⁹⁷, daer wij de religieuse haer kelder besaegen, die admirabel wel voorsien was, alsoo sy even gevandangeert⁴⁹⁸ hadden. Sij presenteerden ons eens uyt het paeters vaetie⁴⁹⁹, t' welck excellent goet was. Naer dat wij wat gegeten hadden in onse herreberch, alwaer de selve pater noch seer beleeft geluck op onse reys quam wensen, syn wij omtrent drie ueren naer de middach vertrockken naer St. Lauris⁵⁰⁰, een dorpie, alwaer wij bleven. Eer wij hier quamen mosten wij een tamelijken hoogen berch over.

Saterdach den 27 dito sijn wij des s' morgens wederom tijdelijck voort gereijst en passeerden omtrent ten 8 ueren Regio.⁵⁰¹ Des middachs onse maeltijt te Rubera⁵⁰² genoomen. Wij passeerden naer de middach een fort genaemt Propuquaculum Modenae.⁵⁰³ Onderwegen hadden wij t' ongeluck van dat een as van onse koets brack en soude seer slecht staen kijken hebben ten waeren wij juyst in t' geselschap van een andere koets geweest waeren, die ons een as, tot diergelijke voorval geprepareert, bij setten en ons met vallen en opstaen te Modena des avonts holp⁵⁰⁴ brengen. De stadt is tamelijck, doch de straeten seer naeuw en met galereijen gelijk die van Boulogne.⁵⁰⁵ t' Paleijs van den hertoch is niet veel te beduyden, doch daer is een ander begonnen, dat seer heerlijk sal sijn, maer licht nooijt voltrockken, alsoo wij niet de minste werck man daer aen saegen.⁵⁰⁶ Onse koets wiert noch desen avont gerepareert.

27R Sondach den 28 dito, gingen wij noch wat wandelen des s' morgens, dewijle onse paters de mis gingen hooren. Wij besaegen de stal van den hertoch. Deselve is mede niet voltrocken, doch seer fraeij. Hier dicht bij is een bossie omrinckt met steene mueren, seer aengenaem. De hertoginne moeder regeerden tegenwoordich bij minderjaerichheid van den hertoch.⁵⁰⁷

Wij voltrockken omtrent negen ueren en sijn des avonts tijdelijck te Boulogne gearriveert. Wij vonden dat den wech van Milan tot Boulogne toe extraordinaris vermaekelijck was, sijnde een continueelen allee, aen weeder sijde heerlijke landen, van gelijke afgedeelt met boomen, meest moerbeesie⁵⁰⁸,

⁴⁹⁵ **Daer naer...door Corregge.** In de koepel van de dom van Parma maakte de Italiaanse kunstschilder Antonio da Correggio (1489-1534) de *Tenhemelopneming van de Maagd*.

⁴⁹⁶ **met onse munike.** Mogelijk had Ruysch deze monnik in Piacenza opgepikt of was hij meegerest vanuit Milaan.

⁴⁹⁷ **in t'...St. Jan.** Het betreft het benedictijnenconvent San Giovanni Evangelista.

⁴⁹⁸ **gevandangeert.** de druivenoogst binnengehaald.

⁴⁹⁹ **paeters vaetie.** In het vat voor de pater zat doorgaans de beste wijn uit het klooster.

⁵⁰⁰ **St. Lauris.** Sant'Ilario d'Enza.

⁵⁰¹ **Regio.** Reggio Emilia.

⁵⁰² **Rubera.** Rubiera.

⁵⁰³ **een fort genaemt Propuquaculum Modenae.** Het is onduidelijk om welk fort het gaat.

⁵⁰⁴ **holp.** hielp.

⁵⁰⁵ **De stadt...van Boulogne.** Deze zin suggereert dat Ruysch het reisverslag op een later moment heeft geschreven of heeft bewerkt.

⁵⁰⁶ **t' Paleys...aen saegen.** Het betreft het Palazzo Ducale van Modena. Ten tijde van Ruysch was het de verblijfplaats van Francesco II d'Este (1660-1694), hertog van Modena van 1662 tot 1694.

⁵⁰⁷ **De hertoginne....den hertoch.** Laura Martinozzi (1639-1687) bestuurde Modena tijdens de minderjarigheid van haar zoon Francesco II d'Este.

⁵⁰⁸ **moerbeesie.** moerbeiboomen.

tegens welke de wingerden op klimmen en dat met haere tackken aen malkanderen gebonden werden, representeerende overal seer agreable festons.⁵⁰⁹ Wij vonden gedeurende⁵¹⁰ den wech geweldich veel waegens van extraordinaris groote en scoone ossen getrookken, alle bedeckt met witte houssen⁵¹¹, beset met pluysen en behangen met quispels⁵¹² rontsom onder, aen t' welck seer kluchtich stont. Dese boeren waegens syn even eens als de oude waepens van de Romeijnen, soo als wij in versceijde oude steenen gesien hebben. Een dinch was ons geweldich moeilijck, dat wij, wat mest⁵¹³ van stedeken het oock was, met de douane gequelt wierden int' in en uytrijden en dan t' geweer⁵¹⁴ over te geven⁵¹⁵, doch wij troosten ons met de nootsaekelijckheid. Wij naemen te Boulogne ons logement in St. Marco. De waert is een Duytscher doch een seer redelyck en hups man. In t' inkoomen saegen wij een wet loop van 6 barkers.⁵¹⁶

Maendach den 29 dito heeft onsen hospes de moeijte genoomen van met ons wat te gaen wandelen en heeft ons gebracht eerst in de kerck van St. Petronis. De selve sal, soo die volbout wert (t' welck ick niet geloove), een achtste wonder sijn.⁵¹⁷ In dese kerck is Carel de vijfde keijser gekroont van Clemens de sevende.⁵¹⁸ Hier van daen sijn wij gegaen naer de kerck van St. Dominico.⁵¹⁹ Wij saegen in dese kerck het graf van St. Dominico. t' Selve is van wit marmer, waer in bas relief de gansche historie van syn leven gescreeven is. Men toont oock in dese kerck een bijbel, soo sy seggen gescreeven met de handt van Esdras.⁵²⁰ Oock siet men in dese kerck een seer kostelijke lamp van silver, extraordinaris kunstich gewerckt.⁵²¹ De selve is van de geconverteerde⁵²² Itaeliaenen aen de kerck vereert. Het choor⁵²³ achter t' groot altaer is seer remarquabel ten aensien van de stoelen, die alle ingeleijt syn met couleuren, representeerende de historie van t' oude en nieuwe testament. Ons wiert getoont een plaets die gesoent was door keijser Carel, willende niet anders gelooven of t' was gescildert, waerom hij,

⁵⁰⁹ **agreable festons.** aangename versieringen.

⁵¹⁰ **gedeurende.** gedurende.

⁵¹¹ **houssen.** paardendekens.

⁵¹² **quispels.** kwastjes.

⁵¹³ **mest.** gehucht.

⁵¹⁴ **t' geweer.** de wapens.

⁵¹⁵ **Een dinch...te geven.** Bij het inrijden van een Italiaanse stad was het gebruikelijk dat bezoekers hun wapentuig inleverden.

⁵¹⁶ **6 barkers.** zes zeilschepen. Een bark is een zeilschip met drie masten

⁵¹⁷ **de kerck...wonder sijns.** Het betreft de Basilica di San Petronio. De façade van de basiliek werd nooit voltooid.

⁵¹⁸ **In dese...de sevende.** In 1530 vond in de Basilica di San Petronio de laatste pauselijke kroning plaats van een keizer van het Heilige Roomse Rijk. Keizer Karel V (1500-1558) werd gekroond door paus Clemens V (1478-1534).

⁵¹⁹ **de kerck van St. Dominico.** Het betreft de Basilica di San Domenico, gewijd aan de heilige Dominicus Guzman (1170-1221).

⁵²⁰ **Men toont... van Esdras.** Volgens de overlevering schreef de priester Ezra de bijbelboeken Ezra en Nehemia.

⁵²¹ **gewerckt.** bewerkt.

⁵²² **geconverteerde.** bekeerde.

⁵²³ **choor.** koor.

met syn poock⁵²⁴ een stuck daer uytgehaelt hebbende, sich overtuijcht vont van de kunst. Om de memorie is dat noijt wederom gerepareert.

27v Wij saegen oock t' klooster, dat een van de soonste was dat wij oijt gesien hadden. Daer sijn altoos hondert en vijftich religieusen. Wij sagen de cel van St. Domenico, t' welck nu een cappelletie is.⁵²⁵ Mede leyden sij ons in haer kelder, die extraordinaris groot is en wel versien. Sij presenteerden ons te drinken en gaven excellenten goeden wijn. Dat dese kloosters soo wel van vocht versien syn is de oorsaeck dat haer meeste goet in wijn bestaet, waer mede sij koopmanscap⁵²⁶ drijven.

Hier van daen gingen wij naer het klooster van St. Catharina, alwaer ons haer lichaem, t' welck admirabel wel geconserveert is en, soo sy voorgeven, door geen konst, maer door miracel, getoont wiert.⁵²⁷ t' Selve sit recht over eijnde in een capel.

Wij besaegen die dach noch het clooster van St. Michel⁵²⁸ buyten de stadt, leggende op een berchie, waer van daen de geheele stadt ondeckt wiert, nevens alle de landsdouwen.⁵²⁹ Wij vraegden naer onse pater, alsoo hij daer logeerde, doch vonden hem niet t' huys. Maer wederom naer huys gaende, bejegende wij hem⁵³⁰ op straet en naemen ons afsceyt van hem, alsoo hij van meijninge was over Loretto naer Romen te reysen.

Dijnsdach den 30 dito besaegen wij t' paleijs van de legaet⁵³¹, doch vonden daer niet notabels als alleen de fonteyn die voor t' selve staet. t' Is een van de heerlijkste die wij tot noch gesien hebben. Naer de middach geleyden ons onsen hospes aen t' huys seeker graef, alwaer wij t' gesegende swaert en den hoet saegen, die de paus aen den koninck van Poolen sendt om tegens de Turken te strijden.⁵³² t' Swaert was eeven eens van groote en fatsoen als een slachswaert. t' Gevest was gout en seer wel gewerckt. De sceede was roet⁵³³ flueel, van gelijken met gout beslaegen. Den hoet was van een drollich fatsoen⁵³⁴ van purper flueel, vol peerlen geborduert.

Hier van daen gingen wij naer t' huys van seeker marquis Liniani om syn paleijs te sien, t' welck admirabel fraij was.⁵³⁵ Wij hadden t' geluck van hem juyst selven te rencontreeren. Hij toonden ons extraordinaris veel civiliteyt⁵³⁶ en

⁵²⁴ **poock.** dolk, korte degen.

⁵²⁵ **Wij sagen...cappelletie is.** De kapel en het graf van St. Dominicus staan in het midden van de kerk.

⁵²⁶ **koopmanscap.** handel.

⁵²⁷ **het klooster...getoont wiert.** Het betreft het klooster Corpus Domini, waar het gemummificeerde lichaam van de heilige Caterina de' Vigri (1413-1463) te bezichtigen is.

⁵²⁸ **het clooster van St. Michel.** Het betreft het klooster San Michele in Bosco.

⁵²⁹ **landsdouwen.** akkerlanden, velden.

⁵³⁰ **bejegende wij hem.** ontmoetten wij hem toevallig.

⁵³¹ **t' paleijs van de legaet.** Waarschijnlijk gaat het om het Palazzo d'Accursio.

⁵³² **Naer de...te strijden.** Jan III Sobieski (1629-1696), koning van Polen, strijdde zijn leven lang tegen het Ottomaanse Rijk. Paus Innocentius XI (1611-1689) bedankte hem officieel voor zijn daden in 1683. Mogelijk verwijst Ruysch naar een geschenk van diens voorganger Clementius X (1590-1676), paus van 1670 tot zijn dood in 1676.

⁵³³ **roet.** rood.

⁵³⁴ **drollich fatsoen.** eigenaardige vorm.

⁵³⁵ **Hier van...fraij was.** Het betreft het Palazzo Legnani Pizzardo. Het werd in de zeventiende eeuw bewoond door de familie Legnani.

⁵³⁶ **civiliteyt.** beleefdheid.

leyden ons over al met de meeste beleeftheid van de werelt. Wij saegen oock de academie, die seer heerlijk is gebouwt en gescildert.⁵³⁷ Wij vonden in de dertich auditoria. Wij saegen noch t' paleys van den grave Olivardo Pepeli⁵³⁸, t' welck seer kostelijcx gemeubleert was. Noch saegen wij en passant een seer kostelijck beelt, representeerende Velcina, de patroones van Boulogne, sittende op een leuw.⁵³⁹ Dese staetua⁵⁴⁰ is in t' paleijs van een particulier.

28R Vrijdach den 31 dito sijn wij wederom gaen en hebben versceijde fraje kercken besien, te lanch nu veel van te schrijven. Wij besaegen oock een sijde twijnderije⁵⁴¹, waer van de machine admirabel was, deselve gaet door het waeter en dat bij de drie duysent klossen⁵⁴² continueel omdrajen. Onsen waert meijnden dat hij ons een seer extraordinaris dinch toonden, ons in een papier mole⁵⁴³ leijgendende⁵⁴⁴, doch alsoo wij dat werck meer gesien hadden, brachten wij niet veel tijdt hier mede door.

Naderhandt bracht hij ons in een kerck daer een lantaere⁵⁴⁵ van wit albast was, waer in een keers staen licht van sich gaf. Meynde mede dat dit heel wonder was, doch dese beuselingen⁵⁴⁶ hielden ons niet langh op, maer wij begaven ons naer een thuyn van particulier, die seer fraeij was. Wij vonden hier onder anderen seer aengenaeme waterwerken en eijndichden hier mede onsen dach. En passant naer huys gaende, koften⁵⁴⁷ wij wat taback en poudere en wat savonetten⁵⁴⁸ tot ons gebruyck, synde de beurs niet genoeg gestoffert om provisie op te doen.

⁵³⁷ **Wij saegen...is gescildert.** Het gaat hier om de universiteit van Bologna.

⁵³⁸ **t' paleys...Olivardo Pepeli.** Ruysch kan verwijzen naar het Palazzo Pepoli Vecchio of het Palazzo Pepoli Campogrande. Beide waren in het bezit van de familie Pepoli.

⁵³⁹ **Noch saegen...een leuw.** Het is onduidelijk waar Ruysch naar verwijst.

⁵⁴⁰ **Dese staetua.** Dit standbeeld.

⁵⁴¹ **sijde twijnderije.** zijdewerkplaats, zijdefabriek.

⁵⁴² **klossen.** wentelingen. Onzekere betekenis.

⁵⁴³ **papier mole.** papierfabriek.

⁵⁴⁴ **leijgendende.** leidende.

⁵⁴⁵ **lantaere.** lantaarn.

⁵⁴⁶ **beuselingen.** onbeduidende zaak.

⁵⁴⁷ **koften.** kochten.

⁵⁴⁸ **savonetten.** zeepballen.